

Defensible Space in Amsterdam

Rapportage fase 3

Toetsing van ontwerp-
aanbevelingen

Amsterdam, mei 1991
Bureau Criminaliteitspreventie
H.J. Korthals Altes
m.m.v. P. van Someren

Inhoudsopgave

	pag.
Inleiding	1
1 Beknopte voorgeschiedenis	3
Fase 1: literatuurstudie	3
Fase 2: aanbevelingen beheerders	3
Fase 3: toetsing van ontwerp-aanbevelingen	3
2 Resultaten fase 3	5
2.1 Opzet	5
2.2 Resultaten ten aanzien van ontwerp-strategieën	5
2.3 Resultaten ten aanzien van ontwerp-aanbevelingen	9
2.4 Overige resultaten	11
3 Mogelijk vervolg	13
3.1 Presentatie van het onderzoeksresultaat	13
3.2 Stimulering preventief ontwerpen op langere termijn	13
Bijlagen	
1 Discussiestuk klankbordgroepen	1
2 Programma klankbordgroepen	27
3 Verslag klankbordgroep 4 september 1990	29
4 Verslag klankbordgroep 18 september 1990	37

Foto omslag: het Zuiderkerkhof in Amsterdam, een goed voorbeeld van ontwerpen vanuit 'Defensible Space'-strategieën.

Inleiding

Voor u ligt de rapportage van fase 3 van het project Defensible Space in Amsterdam. Doel van dit onderzoek is het verzamelen van in de praktijk bruikbare aanbevelingen voor preventief ontwerpen. Dit preventief ontwerpen is in de eerste plaats gericht op voorkoming van *vandalisme* aan wooncomplexen, openbare gebouwen en openbare ruimten. In de tweede plaats is het preventief ontwerpen gericht op *vergroting van de sociale veiligheid*.

Opdrachtgever is de Gemeente Amsterdam, uitvoerder is Bureau Criminaliteitspreventie Van Dijk en Van Someren te Amsterdam.

In eerdere fasen is uitvoerig met beheerders gesproken en deze beheerders hebben diverse aanbevelingen gedaan voor preventief ontwerpen. Deze moesten echter nog getoetst worden op haalbaarheid, bruikbaarheid en wenselijkheid in kringen van ontwerpers en opdrachtgevers. Dit zijn immers de doelgroepen die met de aanbevelingen zouden moeten werken. Deze toetsing heeft plaatsgevonden fase 3, waarmee het onderzoeksmatige deel van het project is afgesloten.

De toetsing heeft plaatsgevonden door de aanbevelingen uit eerdere fasen voor te leggen aan klankbordgroepen, bestaande uit ontwerpers en vertegenwoordigers van opdrachtgevers. De resultaten daarvan worden beschreven in hoofdstuk 2. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 op basis van deze resultaten een route voor mogelijke vervolgstappen uitgezet. Belangrijkste stap daarin is de presentatie van de onderzoeksresultaten aan de doelgroep. Daarin ligt ook het voornaamste doel van deze rapportage besloten: het dient ter verantwoording aan de opdrachtgever (Gemeente Amsterdam) en vraagt om aandacht voor een goede afronding van het project.

Voorafgaand aan deze hoofdstukken is in hoofdstuk 1 een beknopte beschrijving van de voorgeschiedenis opgenomen.

Op deze plaats richt de begeleidingscommissie van het onderzoek een woord van dank aan de deelnemers van de klankbordgroepen en aan alle anderen die bij de totstandkoming van het resultaat betrokken waren. Daarbij willen wij graag de heer J.J.C. van Rijs (MBO) met name noemen, als voorzitter van de beide bijeenkomsten, evenals de heer N. de Vreeze (NWR), die beide keren een inleiding verzorgde.

De begeleidingscommissie:

De heer C. Jansen, Gemeente Amsterdam, afdeling CER (voorzitter)

De heer H. Sier, Gemeente Amsterdam, Dienst BWA

Mevrouw E. Wannijn, Amsterdamse Federatie van Woningbouwcorporaties.

1 Beknopte voorgeschiedenis

Het begrip 'Defensible Space'

Oscar Newman, een architect in New York, verwierf in het begin van de zeventiger jaren met zijn boek 'Defensible Space' internationale bekendheid. Hoewel er kritiek was op de door hem gevolgde methoden, kan gesteld worden dat Newman met zijn onderzoek heeft aangetoond dat er een verband bestaat tussen ontwerpkenmerken van een gebouw of openbare ruimte en de aldaar optredende hoeveelheid criminaliteit. Dit resultaat heeft velen ertoe aangezet, na te gaan welke mogelijkheden ontwerpers kunnen aangrijpen om de gelegenheid tot het plegen van criminaliteit te verkleinen. Korter gezegd: hoe kan men *preventief ontwerpen*? In Amsterdam leidde dit rond 1985 tot de oprichting van een ambtelijke werkgroep 'Defensible Space', die het hierna beschreven onderzoeksprogramma opstelde en vervolgens afwerkte.

Fase 1: literatuurstudie

Onderzoeksvraag: wat is er in binnen- en buitenlandse publikaties te vinden over preventief ontwerpen?

Werkwijze: literatuuronderzoek.

Uitvoerder: Dienst Openbare Werken.

Rapportage: oktober 1985, door de Dienst Openbare Werken.

Fase 2: onderzoek onder beheerders

Onderzoeksvraag: welke mogelijkheden zien beheerders van woongebouwen, openbare gebouwen en openbare ruimten voor preventief ontwerpen?

Werkwijze: interviews met beheerders.

Uitvoering: Academie van Bouwkunst Amsterdam en Bureau Criminaliteitspreventie Van Dijk en Van Soomeren, beide te Amsterdam.

Rapportage: mei 1987, door Bureau Criminaliteitspreventie.

Fase 3: toetsing van ontwerp-aanbevelingen

Onderzoeksvraag: hoe kunnen ontwerpers werken met de aanbevelingen die beheerders geven voor preventief ontwerpen?

Werkwijze: gestructureerde forumdiscussie¹.

Uitvoering: Bureau Criminaliteitspreventie Van Dijk en Van Soomeren te Amsterdam.

Rapportage: mei 1991, door Bureau Criminaliteitspreventie.

¹ Het 'forum' bestond uit een tweetal 'klankbordgroepen' (elk 15 tot 20 deelnemers), samengesteld uit ontwerpers en vertegenwoordigers van opdrachtgevers.

2 Resultaten fase 3

2.1 Opzet

Zoals in de inleiding werd vermeld, zijn de aanbevelingen van beheerders voorgesteld aan een tweetal klankbordgroepen met het doel deze te toetsen op bruikbaarheid in de praktijk. Hiervoor werden ontwerpers (architecten van particuliere bureaus en stedenbouwkundigen werkzaam bij de Gemeente Amsterdam) alsmede projectleiders nieuwbouw van woningcorporaties uitgenodigd. Het criterium bij het opstellen van de lijst van uit te nodigen personen was kwantitatief gericht: architecten en woningbouwverenigingen die rond 1990 veel bouwden, kregen een uitnodiging. De respons op de uitnodiging was goed, evenals de opkomst (70-80 %).

Bij de uitnodiging werd een discussiestuk meegezonden (integraal opgenomen als bijlage 1 van deze rapportage). Het discussiestuk, samengesteld door de onderzoekers, was een uittreksel uit de rapportage van fase 2, voorzien van stellingen en vragen die de tongen moesten losmaken.

Deze opzet is geslaagd te noemen: de deelnemers bleken het stuk goed te hebben gelezen en de discussie kwam vanzelf los, hetgeen ook te danken was aan de prikkelende inleiding met dia's die beide keren werd verzorgd door de heer N. de Vreeze van de Nationale Woningraad.

Om de discussie in goede banen te leiden werd een externe voorzitter aangehouden: de heer J.J.C. van Rijs van MBO.

Ook dit is een gelukkige keuze gebleken: deze voorzitter wist te bewerkstelligen dat men in de discussie 'bij de les' bleef, bijvoorbeeld door tijdens de discussie relevante vragen te stellen aan de deelnemers.

De tweede bijeenkomst lukte dit beter dan de eerste, hetgeen ook uit de verslagen (bijlage 3 en 4) zal blijken. De eerste keer bleef de discussie enkele keren wat lang op een hoog abstractieniveau hangen. Dit leverde boeiende stof op, maar droeg niet voldoende bij aan de beantwoording van de onderzoeksvraag. Doordat de discussie niet altijd over concrete aanbevelingen ging, zijn niet alle aanbevelingen uit het discussiestuk aan de orde geweest. Van een gering aantal aanbevelingen kan derhalve niet worden aangegeven of deze in de praktijk toepasbaar zijn.

Gesteld kan worden, dat deze lacune ruimschoots wordt gecompenseerd door de extra (buiten het bereik van de onderzoeksvraag gelegen) resultaten en dat het gestelde doel via de uitgestippelde route is bereikt.

2.2 Resultaten ten aanzien van ontwerpstrategieën

Inleiding

In eerste instantie is van belang of de in het discussiestuk gepresenteerde *strategieën* de klankbordgroep aanspreken. De strategieën vormen immers de hoofdingangen tot het preventief ontwerpen. Is men het met een bepaalde strategie niet eens, dan is een verder onderzoek naar de aanbevelingen die onder deze strategie vallen zinloos.

Voortbordurend op Newmans 'Defensible Space' zijn in het discussiestuk voor de klankbordgroepen een vijftal strategieën onderscheiden (voor een toelichting zie bijlage 1):

- betrokkenheid;
- aanzien;
- zichtbaarheid;
- toegankelijkheid;
- materiaalgebruik (stevigheid).

De klankbordgroepen hebben een duidelijke uitspraak gedaan over de bruikbaarheid en wenselijkheid van deze strategieën.

Dit resultaat wordt onderstaand weergegeven.

Betrokkenheidsstrategie meest verkieslijk en aanzienlijk verbreden

De betrokkenheidsstrategie spreekt ontwerpers het meest aan, al mogen we deze niet te simpel vertalen in aanbevelingen zoals 'niet massaal bouwen'. Plan Zuid van Berlage is in de discussie herhaaldelijk genoemd als voorbeeld van een massaal (grootschalig) gebouwde wijk die toch goed functioneert. Hetzelfde stelt men op de schaal van een bouwproject: een gebouw kan best groot en massaal zijn maar toch goed functioneren wanneer gevels en entrees gecompartmenteerd zijn en kwaliteit hebben.

De betrokkenheidsstrategie kan belangrijk worden uitgebreid met een procesmatige kant (inspraak door toekomstige bewoners organiseren, aandachtscultuur bij de plannenmakers stimuleren). Ook in de toewijzing is er rekening mee te houden (de juiste bewoner in het juiste gebouw plaatsen).

Aanzienstrategie integreren in betrokkenheidsstrategie

Bij de discussie bleek dat aanzien en betrokkenheid als begrippen sterk overlappen. Het is een academisch onderscheid, dat voor de ontwerppraktijk niet handig is. Het is in de toekomst niet meer nodig om aanzien als aparte strategie te blijven benoemen. Wel moet er worden gezorgd dat de bij aanzien genoemde punten zorgvuldig in de betrokkenheidsstrategie worden opgenomen, opdat er geen informatie verloren gaat.

Toegankelijkheidsstrategie op stedenbouwkundig niveau discutabel

Zoals verwacht ligt verkleining van de toegankelijkheid als strategie moeilijk bij ontwerpers, vooral op het stedenbouwkundige schaalniveau (gesloten bouwblok). Op het niveau van het bouwblok menen sommigen echter dat er simpele regels kunnen worden gesteld, anderen willen flexibiliteit inbouwen (bijvoorbeeld een portiek pas afsluiten als het nodig blijkt).

Zichtbaarheidsstrategie nauwelijks ter discussie

Uit het feit dat het belang van een goed zicht op (semi) openbare ruimten nauwelijks ter discussie is gesteld, kan worden geconcludeerd dat het hier om een altijd toepasbare strategie gaat.

Een aantal zaken kan in één moeite door worden meegenomen met de betrokkenheidsstrategie, zoals het zicht op de bergingen.

'Anticiperen op beheren' als strategie toevoegen

Herhaaldelijk brachten deelnemers aan de discussie naar voren dat "beheer" in het discussiestuk te weinig aangesneden wordt. Men acht het nuttig dat ontwerpers inspelen op het voorgenomen beheer, hetgeen men zou kunnen benoemen als "anticiperen op beheren".

Het is wenselijk om *anticiperen op beheren* als aparte strategie te gaan benoemen. Het lastige is dat het toepassen van deze strategie niet ophoudt bij het ontwerp, maar doorloopt in het feitelijke beheer.

Dit vereist dat ontwerper en opdrachtgever zich tijdens het planproces al een voorstelling vormen van de wijze van beheer die straks gevoerd moet gaan worden en dat het voorgestelde beheer tijdens de levensduur van het gebouw ook werkelijk wordt volgehouden.

Een belangrijke factor in de wijze van beheer is de *rol van bewoners* hierin. Wordt daarbij gedacht aan een bepaalde mate van zelfbeheer/medebeheer, dan kan dit consequenties hebben voor de gewenste vormgeving en materiaalgebruik in met name collectieve ruimten, zoals entree en trappenhuis.

Niet alle bewonersdoelgroepen zullen zich aangetrokken voelen tot zelfbeheer/medebeheer. Misschien zijn er doelgroepen die door de beheerder zelfs voor een beperkte mate van medebeheer (zoals het vegen van de trap) niet geschikt worden geacht. Een duidelijke voorstelling van de bewonersdoelgroep en kennis over de bereidheid tot zelfbeheer/medebeheer bij die doelgroep is noodzakelijk om in het ontwerpproces goed te kunnen anticiperen op beheren. Aan de toekomstige beheerder c.q. de opdrachtgever van het bouwproject is een belangrijke rol toebedacht bij de invulling van de strategie 'anticiperen op beheren'. Hij is de spil voor informatievoorziening tussen toekomstige bewoners en ontwerper. De informatiestroom werkt in twee richtingen:

- bewoners --> beheerder --> ontwerper: beheerder draagt beheerervaringen met betrekking tot betreffende bewonersdoelgroep over aan de ontwerper, zodat deze weet hoe hij kan anticiperen op het voorgenomen beheer;
- ontwerper --> beheerder --> bewoners: beheerder draagt aan bewoners de bedoeling van de ontwerper ten aanzien van het voorgenomen beheer over. Daartoe zal door de beheerder bij de toewijzing mondeling of schriftelijk een 'gebruiksaanwijzing' betreffende woning en woonomgeving meegeleverd moeten worden.

'Materiaalgebruik' integreren in andere strategieën

Het nut van toepassing van stevige materialen werd betwijfeld. Dit zou slechts aansturen op een wedloop met vandalen. Bij materiaalgebruik gaat het bovendien om ontwerpkeuzen die achteraf nog veranderbaar zijn. Men meent dat in het planproces vooral aan de *on*-omkeerbare zaken zoals de ontsluiting veel aandacht moet worden besteed.

Materiaalgebruik acht men echter essentieel bij de toepassing van de betrokkenheids/aanzienstrategie en de nieuw te benoemen strategie 'anticiperen op beheren'. Materiaalgebruik wil men door een aantrekkelijk aanzien, duurzaamheid en repareerbaarheid inzetten als middel om de betrokkenheid van bewoners te stimuleren.

Samenvatting

In de discussies zijn een viertal duidelijke en voor ontwerpers hanteerbare strategieën voor preventief ontwerpen uitgekristalliseerd:

- betrokkenheid;
- zichtbaarheid;
- toegankelijkheid;
- anticiperen op beheren.

Deze verschillen onderling in de mate van wenselijkheid en toepasbaarheid. Het is daarom zinvol om een onderscheid te maken naar voorgrond-strategieën (breed toepasbaar) en achtergrond-strategieën (beperkt toepasbaar).

Hier zetten we de strategieën volgens deze indeling nog eens op een rijtje, waarbij in steekwoorden per strategie de daarbij geldende aandachtspunten opgenomen zijn.

Voorgrondstrategieën

Betrokkenheid

- planproces (inspraak, aandachtscultuur);
- doelgroepen (toewijzing);
- aanzien;
- overgang tussen openbaar en privé;
- compartimentering;
- materiaalgebruik.

Anticiperen op beheren

- materiaalkeuze: aanzien, duurzaamheid, repareerbaarheid;
- beheer-ervaring overdragen aan ontwerper;
- ontwerp-bedoelingen overdragen aan bewoners ('gebruiksaanwijzing').

Achtergrondstrategieën

Zichtbaarheid

- overzichtelijke vormgeving openbare ruimte;
- doorzicht tussen hal en straat;
- verlichting (semi-)openbare ruimte.

Toegankelijkheid

- afsluitbare binnenterreinen (bijvoorbeeld door gesloten bouwblok) voor zover verenigbaar met de ontwerpfilosofie;
- afsluitbare entreehal, bellenbord en postbezorging aan de buitenzijde.

Toepassing van de strategieën in het planproces

Betrokkenheid is duidelijk de voornaamste en breedst toepasbare strategie. Toepassing begint al in de programmafase (dus nog voor de eerste ontwerpschetsen op papier komen) door de deelnemers zich betrokkener en verantwoordelijker te laten voelen voor de kwaliteit van het te scheppen woonmilieu dan thans soms het geval is (stimuleren van de aandachtscultuur).

In de schetsfase zal uitkristalliseren in hoeverre toegankelijkheid en zichtbaarheid als achtergrondstrategie nog gehanteerd kunnen worden. Toepasbaarheid van deze twee strategieën hangt sterk samen met de visie van de ontwerper, waardoor in de praktijk niet altijd beide sporen tegelijk gevolgd zullen kunnen worden.

De strategie 'anticiperen op beheren' treedt op wisselende momenten op de voorgrond. In de programmafase kan reeds duidelijk worden welke bewonersdoelgroep in het project komt te wonen. Op dat moment kan men zich al een voorstelling maken van de meest passende wijze van beheer. De ontwerper zal dan, op basis van beheerervaring die de opdrachtgever inbrengt, bepalen of de voorgenomen wijze van beheer al consequenties moet hebben voor het schetsontwerp. In de bestekfase zullen die consequenties er hoe dan ook zijn, omdat dan de materiaalkeuze aan de orde is.

Tenslotte speelt de beheerstrategie in de fase van toewijzing: de beheerder moet er dan voor zorgen dat de beoogde doelgroep er ook werkelijk in komt en dat elke nieuwe bewoner goed voorgelicht wordt over de voorgenomen wijze van beheer en de eigen rol van bewoners daarin ('gebruiksaanwijzing' meeleveren).

2.3 Resultaten ten aanzien van ontwerp-aanbevelingen

Een deel van de ontwerp-aanbevelingen die in het discussiestuk beschreven zijn (zie bijlage 1) kunnen worden aangescherpt of genuanceerd met behulp van de resultaten uit de klankbordgroepen.

De aanbevelingen waarvoor dit geldt worden hieronder gepresenteerd, voorzien van de betreffende nuancering.

- *Maak voldoende speelgelegenheid voor kinderen.*

Nuancering: er zijn in Amsterdam veel huishoudens zonder kinderen, pas op dat er geen speelgelegenheid geschapen wordt voor niemand.

- *Maak geen massale woongebouwen.*

Nuancering: met 'massaal' wordt niet automatisch bedoeld: anoniem. Een massaal (grootschalig) gebouw hoeft niet anoniem te werken, wanneer bijvoorbeeld gevel en entrees gecompartmenteerd zijn.

- *Ontsluit het gebouw via portieken of korte galerijen.*

Nuancering: men vindt compartimentering van het ontsluitingssysteem een goede zaak, maar de één zweert bij portieken (aantal gebruikers zo klein mogelijk houden), de ander bij korte galerijen (mogelijkheden voor sociaal contact scheppen, portiek zou zich daar niet voor lenen)

- *Maak een ruime entreehal, waar veel daglicht in komt.*

Nuancering: de meesten achten daglicht in de entree niet essentieel voor sociaal contact of men acht het ontstaan van sociaal contact niet van invloed op sociale controle. Wel is zichtcontact tussen hal en straat van belang. Het resultaat kan op hetzelfde neerkomen, wanneer men bijvoorbeeld denkt aan een naar buiten uitgebouwde, transparante entreepartij.

- *Komt er een gemeenschappelijke fietsenberging, verdeel die dan in kleine clusters.*

Nuancering: dit geeft kans op onbeheersbare situaties, men doet suggestie om bij de bouw van een min of meer open fietsenkelder wel vast muurtjes te bouwen tussen de stallingsplaatsen, die later (bij gebleken problemen) zonder veel moeite alsnog tot individuele bergingen kunnen worden omgebouwd.

- *Geef het gebouw een herkenbare of monumentale hoofdvorm.*

Nuancering: Herkenbaarheid is van groter belang dan monumentaliteit. Vooral voor de entree is herkenbaarheid een belangrijk aandachtspunt. Men adviseert hier: geef veel aandacht aan een entree van voldoende formaat en aanzien (niet onopvallend en kleintjes ergens wegfrommelen).

- *Geef het gebouw aanzien door detaillering.*

Nuancering: men acht dit van belang, maar men wil het toespitsen op entree en trap. Men doet daartoe de suggestie om woningen - waar de doelgroep dit accepteert - iets kleiner of kaler uit te voeren en dit budget te investeren in de ontsluiting (entree en trap).

- *Sier het binnenterrein op met beplanting of objecten.*

Aanscherpen/aanvullen: men wil een abstractere omschrijving, in de trant van: *'Afstemming van gebouw op omringende openbare ruimte is zeer belangrijk'*. Daarbij gaat het niet alleen om de vormgeving maar ook om een goede tijdsplanning van oplevering: *'laat na oplevering van de gebouwen de fase van opruimen bouwvuil en inrichting maaiveld zo kort mogelijk duren'*. Men onderkent dat de openbare ruimte er in het huidige stelsel vaak bekaaid vanaf komt en doet de suggestie, waar mogelijk een klein deel van het bouwbudget over te hevelen naar de inrichting van de openbare ruimte.

- *Maak gesloten bouwblokken.*

Nuancering: het rigoreus verkleinen van de toegankelijkheid is niet zonder meer een juiste en altijd/overal toepasbare maatregel.

- *Maak entrees afsluitbaar.*

Nuancering: velen zijn het er wel mee eens, maar sommigen suggereren een mildere oplossing: in situaties waarin afsluiting in principe niet automatisch aanleiding tot problemen hoeft te geven (bijvoorbeeld een klein complex met gestapelde bejaardenwoningen) de entree open laten, maar wel zodanig ontwerpen dat afsluiting achteraf mogelijk blijft, wanneer dit later alsnog nodig mocht worden geacht.

- *Vermijdt blinde gevelvlakken aan de straatkant.*

Aanscherpen en aanvullen: sommigen menen zelfs dat men dit domweg moet verbieden. Daarbij doelt men niet alleen op een blinde ondergevel met bergingen, maar ook op blinde kopgevels aan een plein of in de as van een straat.

- *Maak liefst woningen op de begane grond, geen bergingen.*

Aanvullen: men ziet hier ook praktische mogelijkheden toe. Woningen op de begane grond zijn budgettair vaak aantrekkelijk. Men kan daartoe de bergingen op de begane grond verkleinen (meer bergruimte in woning zelf) of de berging op het binnenterrein plaatsen.

Kanttekening: vaak zal het type etagewoning niet zonder meer geschikt zijn voor toepassing op de begane grond (er ontstaat dan bijvoorbeeld een balkon

op maaiveldniveau). Men adviseert hier om de benodigde energie te investeren in de ontwikkeling van een extra woningtype dat afgestemd is op ligging op straatniveau. Dit kan zelfs zo ver gaan dat de begane grondwoningen de woonkamer aan de achterkant krijgen, terwijl de woningen op de verdiepingen met de woonkamer op de straat georiënteerd zijn.

- *Wissel op de begane grond bergingen af met woningen.*

Aanvullen: wanneer men de woningen een kleinere berging op de begane grond geeft dan normaal (meer bergruimte in woning zelf) neemt het bergingenblok op de begane grond zo weinig ruimte in dat er een woning omheen kan worden 'geplooid'. Het gaat dan om een ander (kleiner) woningtype dan op de etages (zie voorgaande aanbeveling).

- *Maak een overzichtelijke entreepartij.*

Aanscherpen: let vooral op het zichtcontact straat - hal.

- *Bouw niet hoger dan de liftgrens*

Nuancering: hoogbouw kan zeer gunstig zijn uit preventief oogpunt, indien men bij de entree/lift een conciërge neerzet zoals in Frankrijk.

Kanttekening: dit systeem met formeel toezicht stelt beperkingen aan het type woongebouw. Het is in feite vooral toepasbaar in flatgebouwen met één ingang (torenflats). Bij de in Nederland het meest toegepaste types (galerij- en portiekflats) zijn er bijna altijd méér ingangen, waardoor de conciërge niet voor een waterdichte toegangscontrole kan zorgen.

- *Maak glas in entree van een stevig soort/Gebruik zwaardere materialen op risicoplaatsen*

Nuancering: dit kan leiden tot een wedloop met vandalen, die alleen maar tot meer schade aanleiding geeft. Een omgekeerde benadering (gevoelige onderdelen een schijnbaar kwetsbaar aanzien geven) kan dan meer vruchten afwerpen.

- *Gebruik onderdelen in standaardmaten.*

Aanvullen: onderdelen die zelfwerkzaamheid van bewoners in het beheer mogelijk maken, indien de bewonersdoelgroep hiertoe bereid is.

- *Pas geen geschroefde, maar gelaste/vaste constructies toe.*

Nuancering: voor zelfwerkzaamheid van bewoners kan dit een belemmering vormen (zie boven). Daarbij zou men ook kunnen pleiten voor toepassing van materialen/constructies die de beheerder nopen zijn gezicht regelmatig te laten zien (suggereert betrokkenheid van beheerder bij het beheer).

2.4 Overige resultaten

Het grote belang van een creatief planproces

Een opvallende conclusie van de klankbordgroepen die buiten het kader van de onderzoeksvraag valt, luidt: het planproces is belangrijk, met name de programmafase. Thans komt het in de praktijk voor dat de programmafase wordt overgeslagen of slechts bestaat uit een A-viertje met enkele getallen en eisen. Uit de klankbordgroepen is duidelijk dat zo'n korte, puur kwantitatief gerichte programmafase in de meeste gevallen niet voldoende is. Men pleit voor het inbouwen van een kwalitatief gerichte voorfase. Daarin kunnen het gewenste

architectonische beeld en de wenselijke preventiestrategieën integraal worden bediscussieerd en gekozen. Zo wordt voorkomen dat er achteraf preventieve maatregelen worden geëist, die niet stroken met het architectonisch concept. Een open, transparante verkaveling en gebouwopzet is goed te combineren met de zichtbaarheidsstrategie; een gesloten, in zichzelf gekeerd concept laat zich vaak goed rijmen met de toegankelijkheidsstrategie. Maar kruislings gecombineerd kan het wanprodukten opleveren.

Meer leren van beheren

Uit de klankbordgroepen blijkt dat ontwerpers in het algemeen niet beschikken over ruime informatie inzake het dagelijks beheer. Architectuurtijdschriften bespreken een gebouw direct na oplevering, zelden na enkele jaren beheer. Een artikelenserie in vaktijdschriften waarin projecten enkele jaren na oplevering besproken worden zou in deze lacune enigszins kunnen voorzien. De hierboven genoemde kwalitatieve voorfase van het programma van eisen leent zich goed voor het inbrengen van beheer-ervaring die bij (voorbeeld)projecten is opgedaan in het planproces. Op die wijze kan deze conclusie met de voorgaande worden verenigd.

Flexibele toedeling van budgetten

Uit de klankbordgroepen is duidelijk de wens naar voren gekomen om flexibel te kunnen omgaan met de toedeling van budgetten. Men meent dan een hogere ruimtelijke kwaliteit te kunnen bereiken en meer betrokkenheid van bewoners te kunnen genereren.

Er is al enige ervaring met de overheveling van een deelbudget voor de woning naar de gemeenschappelijke ruimten (Centraal Wonen-projecten drijven op dit principe). Men acht dit overhevelingsprincipe op grotere schaal toepasbaar.

Ook kan worden gedacht aan overheveling van een deel van het bouwbudget naar het inrichtingsbudget van de openbare ruimte (woonomgeving).

De discussie over de toedeling en eventuele overheveling van deelbudgetten kan al gestart worden in de kwalitatieve voorfase van het programma van eisen, die in het voorgaande is besproken. Kanttekening daarbij is, dat niet alle bewonersdoelgroepen zo'n budgetonttrekking aan de woning accepteren. De beslissing tot budgetoverheveling kan dus niet worden gemaakt voordat de bewonersdoelgroep bekend is.

Evident juiste aanbevelingen toch in regelgeving opnemen

Ondanks het vertrouwen in een voldoende 'opbrengst' van de hierboven beschreven creatieve programmafase is het opnemen van eisen in de regelgeving niet uitgesloten. Het vermijden van totaal blinde ondergevels en blinde kopgevels aan een plein zijn voorbeelden van aanbevelingen die in regels zouden kunnen worden omgezet.

3 Mogelijk vervolg

3.1 Presentatie van onderzoeksresultaten

Eindprodukt: evenementenkalender

De taak waar de begeleidingscommissie zich nu voor gesteld ziet, is een goede presentatie van de in het vorige hoofdstuk beschreven onderzoeksresultaten. Gezien de gerichtheid van de doelgroep (ontwerpers en opdrachtgevers) op beeldmateriaal, opteert de commissie voor een medium waarmee de boodschap doorlopend en op beeldende wijze aan de doelgroep kan worden overgebracht. Een evenementenkalender (die doorlopend bruikbaar blijft) is daarbij een goede mogelijkheid. Voor de vervaardiging van deze kalender, die de afronding van het Defensible Space-project in Amsterdam zou markeren, is door de commissie offerte aangevraagd. Diverse instanties zullen voor de financiering van dit eindprodukt worden benaderd, waaronder ook de huidige opdrachtgever van het onderzoek, de Gemeente Amsterdam.

Marketing van het eindprodukt

De commissie wil niet volstaan met het per post versturen van het hierboven genoemde eindprodukt aan de leden van de doelgroep, maar denkt aan de organisatie van een themadag (of dagdeel) waarop de evenementenkalender in aanwezigheid van de doelgroep wordt gepresenteerd aan het bestuur. Daarop zouden terzake relevante inleidingen kunnen volgen, naar aanleiding waarvan discussie gevoerd wordt, bijvoorbeeld over de ervaringen met een kwalitatieve voorfase van het programma van eisen (zie 2.4).

3.2 Stimulering preventief ontwerpen op langere termijn

Rubriek 'leren van beheren' in landelijk vakblad

De commissie wil een aanzet geven voor het opstarten van een rubriek in een landelijk vakblad, waarin een gebouw wordt gedocumenteerd na enkele jaren beheerervaring. Thans blijken projecten alleen vlak na oplevering te worden besproken, waardoor met name ontwerpers verstoken blijven van informatie over beheerervaringen en de mogelijke samenhang daarvan met het ontwerp. Getracht wordt om het Ministerie van VROM en redacties van enkele vakbladen voor dit idee te winnen.

Periodieke themadagen

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de belangstelling voor preventief ontwerpen, nadat deze is opgewekt of versterkt door de presentatie van het eindprodukt op een themadag, na verloop van jaren toch weer weg zal ebben. Daartoe zouden dergelijke themadagen periodiek (bijvoorbeeld elke twee jaar) herhaald kunnen worden. Deze themadagen kunnen een bron vormen voor de hierboven besproken mogelijke rubriek 'leren van beheren' in een vakblad.

Daarnaast lijkt het zinvol om de nieuwe ervaringen met een kwalitatieve voorfase van het programma van eisen periodiek te blijven presenteren en in discussie te brengen.

Met deze middelen wordt bereikt, dat het preventief ontwerpen zich uit kan breiden als kringen rond een in het water geworpen steen.

Bijlage 1

Discussiestuk klankbordgroepen

**** Dit stuk is bij de uitnodiging voor deelname aan een klankbordgroep meegezonden (zie paragraaf 2.1 voor verdere toelichting).**

Inhoudsopgave

Inleiding

- vandalisme: korte omschrijving van cijfers, feiten en daders
- defensible space: korte toelichting van theorie en toepassing onderzoek Oscar Newman
- het defensible space onderzoek in Amsterdam: doel, opzet, fasering.
- opzet van het paper: per strategie komen steeds 4 fasen in het ontwerpproces aan de orde.

Strategie 1: Betrokkenheid

- stedenbouwkundig ontwerp
- voorlopig ontwerp
- definitief ontwerp
- maaiveldontwerp

Strategie 2: Aanzien

- stedenbouwkundig ontwerp
- voorlopig ontwerp
- definitief ontwerp en bestek
- maaiveldontwerp

Strategie 3: Toegankelijkheid

- stedenbouwkundig ontwerp
- voorlopig ontwerp
- definitief ontwerp en bestek
- maaiveldontwerp

Strategie 4: Zichtbaarheid

- stedenbouwkundig ontwerp
- voorlopig ontwerp
- definitief ontwerp en bestek
- maaiveldontwerp

Strategie 5: Materiaalgebruik

- stedenbouwkundig ontwerp
- voorlopig ontwerp
- definitief ontwerp en bestek
- maaiveldontwerp

Vandalisme: korte omschrijving van cijfers, feiten en daders

'Vandalisme is het moedwillig vernielen van andermans eigendommen zonder dat dit de dader materieel gewin oplevert.'

Dit is (iets verkort) de gangbare definitie van vandalisme.

Veel mensen denken dat vandalisme zinloos is, omdat het geen materieel gewin oplevert: *je schiet daar toch niets mee op, met dat vernielen.*

Uit onderzoek onder jongeren blijkt echter dat er juist heel duidelijke motieven bestaan om vandalisme te plegen.

Vandalisme wordt hoofdzakelijk gepleegd door jongeren (in de leeftijd 8-18 jaar), vaak in een groep. Vandalisme wordt gepleegd:

- om de sensatie, als de verveling toeslaat
- om stoer te doen
- om kracht te tonen
- om indruk te maken op anderen
- omdat een jongere niet wil achterblijven of geen spelbreker durft te zijn
- om 'gezagsdragers' uit te testen/uit te dagen
- uit boosheid op gezagsdragers (school bijvoorbeeld).

Kortom een veelheid van motieven, die aantonen dat vandalisme niet 'zomaar' gepleegd wordt.

Welke omvang hebben al die vernielingen?

Exacte cijfers zijn niet bekend, wel zijn er schattingen. Landelijk gaat het om 1.500.000 vernielingen per jaar met een totale schade van 470.000.000 gulden (dit is voorzichtige schatting van de ondergrens: het zou in werkelijkheid nog veel meer kunnen zijn). Er is een deelschatting bekend voor gemeente- en corporatiewoningen: 33.000.000 gulden schade per jaar. Gestapelde woningen hebben beduidend meer te lijden van vandalisme dan laagbouwoningen.

Vooraf in semi-openbare ruimtes (entreehal, lift, trappenhuis en kelderboxen) wordt vandalisme gepleegd. Ruiten, deuren, verlichting, brievenbussen en bedieningspanelen van bel en lift hebben daar het meest van te lijden.

Naast de schatting voor woningen is er een deelschatting voor schade aan schoolgebouwen: 50 miljoen per jaar inclusief brandstichting (33 miljoen exclusief).

Ook dit is een landelijk cijfer, voor Amsterdam hebben we alleen het cijfer van schade aan schoolruiten: 330.000 gulden per jaar. Ruiten vormen de grootste post in het totaalplaatje van vandalismeschade aan scholen. Daarnaast ontstaat door vandalisme schade aan dakwerk, deuren, ramen en verlichting.

Gestapelde woningen en scholen krijgen hier de meeste aandacht: bij die objecten is er vanwege de hoge schades het meeste (terug) te verdienen door in het ontwerp rekening te houden met verkleining van de gelegenheid tot het plegen van vandalisme.

Defensible space: theorie en onderzoek Oscar Newman

Oscar Newman, een Amerikaanse architect, was de eerste die systematisch onderzoek verrichtte naar de relatie tussen ontwerp en het optreden van criminaliteit (vandalisme, inbraak, beroving, aanranding). Daartoe lichtte hij van tientallen sociale woningbouw-complexen (gestapelde woningen in hoge dichtheid) in New York City het ontwerp door en vergeleek dat met de optredende criminaliteit. Vanuit dit onderzoek ontwierp hij zijn bekende 'Defensible Space'-theorie (in het Nederlands: verdedigbare ruimte, of beter: controleerbare ruimte). Die theorie stelt dat met de begrippen betrokkenheid, aanzien, toegankelijkheid en zichtbaarheid een groot deel van het optredende vandalis-

me (en van criminaliteit in het algemeen) verklaard kan worden. Ontwerpers (stedenbouwer en architect) en opdrachtgevers hebben grote invloed op de genoemde begrippen en zouden volgens Newman dus ook grote invloed op de hoeveelheid vandalisme hebben.

Newmans werk is flink bekritiseerd. Men verweet hem onder andere 'fysisch deterministisch' bezig te zijn geweest. Die critici dachten daarbij zoiets als: 'Newman denkt dat de omgeving het gedrag van mensen bepaalt, en dus wangedrag/misbruik uitlokt. Maar het zijn de mensen zelf die hun gedrag bepalen, en niet de gebouwde omgeving'. Zij denken aan ontwerpers en opdrachtgevers geen echte rol toe als het gaat om vandalismepreventie. Een aantal jaren later is echter de 'gelegenheidstheorie' in zwang geraakt, die zegt: 'de gelegenheid maakt de dader; als men de gelegenheid maar zoveel mogelijk wegneemt, zal het vandalisme afnemen'. Ontwerpers en opdrachtgevers kunnen ervoor zorgen, dat er geen nieuwe gelegenheid tot het plegen van vandalisme meer bij wordt gebouwd. Newmans Defensible Space theorie en onderzoek reikt hun daartoe bruikbare handvatten aan.

We zijn ons er van bewust dat de discussie over de vraag of de ontwerpers van de gebouwde omgeving een bijdrage kunnen leveren aan vandalisme-preventie nog steeds heen en weer golft tussen een volmondig ja en een meesmuilend nee. Een dergelijke abstracte discussie laten we graag voor wat het is. Het gaat ons om de vraag of er uit deze theorieën elementen te halen zijn, die alle ontwerpers en opdrachtgevers serieus zouden moeten nemen.

Het defensible space onderzoek in Amsterdam

Dit onderzoek is door de gemeente opgestart in 1985. Allereerst werd een literatuurstudie verricht naar Defensible Space- en vergelijkbare theorieën. Ook andere auteurs brachten het belang van de begrippen betrokkenheid, aanzien, toegankelijkheid en zichtbaarheid naar voren wanneer de ontwerper iets wil doen aan vandalismepreventie. Er kwam nog een vijfde begrip naar voren: materiaalgebruik. Dat het begrip materiaalgebruik zeer duidelijk verband houdt met vandalisme, zal iedere architect inmiddels ondervonden hebben.

Vervolgens werd onderzoek gedaan naar ervaringen met vandalisme onder beheerders van woningen en openbare gebouwen. Op basis van dit onderzoek onder beheerders werden aanbevelingen voor ontwerpers en opdrachtgevers geformuleerd.

Thans komt het onderzoek tot het toetsen van de geldigheid, haalbaarheid en bruikbaarheid van de door beheerders geformuleerde aanbevelingen bij de mensen die er mee zouden moeten werken: ontwerpers en opdrachtgevers.

Als methode is gekozen voor een discussie in eenmalig te formeren klankbordgroepen, waarin mensen met veel ervaring in de ontwerppraktijk zitting nemen. Als basis voor de discussie dient het voorliggende stuk.

Daarnaast zullen de voorbeeldprojecten die de deelnemers zelf aandragen de discussie op gang brengen.

Opzet van het discussiestuk

Elke strategie vormt letterlijk en figuurlijk een hoofdstuk apart. In volgorde worden de hoofdstukken betrokkenheid, aanzien, materiaalgebruik, zichtbaarheid en toegankelijkheid gepresenteerd. Elk hoofdstukje is onderverdeeld in 4 schaalniveaus, die aansluiten bij de procesgang van een bouwplan:

- stedenbouwkundig ontwerp (waaronder ook beslissingen van planologische aard)
- voorlopig ontwerp bouwproject
- definitief ontwerp en bestek bouwproject
- maaiveldontwerp (inrichting openbare ruimte).

Per fase geven we aan welke aanbevelingen beheerders hiervoor hebben gegeven. Het zijn dus aanbevelingen die direct uit de beheer-praktijk afkomstig zijn. Deze aanbevelingen zijn in het stuk steeds met een gedachtenstreepje en *cursief* gedrukt aangegeven. Per aanbeveling worden er (soms) ook voorbeelden gegeven, of vragen gesteld. Dit met de bedoeling de discussie te stimuleren. Die discussie zal zich echter moeten toespitsen op de aanbevelingen. Het kan best gebeuren dat u het met een aanbeveling totaal niet eens bent, of het zelfs een griezelige zaak vindt als die aanbeveling tot norm zou worden verheven. Daarom is het zo belangrijk dat de aanbevelingen door u op geldigheid, haalbaarheid en bruikbaarheid worden getoetst.

Strategie 1: Betrokkenheid

Betekenis van de strategie

Oscar Newman heeft met zijn Defensible Space-onderzoek aangetoond dat betrokkenheid van bewoners bij hun woonomgeving preventief werkt. Eigenlijk bewees hij het omgekeerde: hoe anoniemer de omgeving, des te minder de suggestie wordt gewekt dat er door mensen op wordt gelet, dus hoe meer vandalisme er optrad.

Newman gebruikt voor 'betrokkenheid' het begrip 'territorialiteit'. Zijn stelling is: hoe beter de ontwerper afbakent wat bij wie hoort (en dat alles van iemand is), hoe kleiner de kans op vandalisme.

We vatten Newmans stelling ruimer op: met 'betrokkenheid' bedoelen we niet alleen de afbakening van territoria, maar ook de aanleiding om sociaal contact te leggen. We verwachten dat daarmee ook de sociale controle toe zal nemen. Kortom: wie wil ontwerpen vanuit de betrokkenheidsstrategie probeert een omgeving te scheppen die de bewoners aanknopingspunten biedt om sociaal contact te leggen, en zorgt daarbij dat elke plek ergens bij hoort (alles is van iemand en niets is van niemand). Hoe beheerders dit denken te bereiken, leest u hieronder.

Aanbevelingen van beheerders

Stedebouwkundig ontwerp

Beheerders gaven hier 2 aanbevelingen:

- *Maak voldoende speelgelegenheid voor kinderen.*
- *Maak geen massale woongebouwen.*

Kinderen moeten ruimte hebben om te spelen. Met spel leeft een kind zich uit. Biedt men die mogelijkheid niet, dan is de kans groot dat een kind zich uitleeft in vernielingen. De behoefte aan ruimte en aan speelvoorzieningen verschilt per leeftijdsgroep. De kleintjes hebben behoefte aan een zandbak, met zitjes voor toeziende ouders. Op zo'n plek ontstaat ook contact tussen de ouders. Dit contact leidt, zoals eerder gesteld werd, tot verhoogde betrokkenheid met de buurt. De middengroep heeft behoefte aan wat wildere speeltoestellen en ruimte voor kleinere balspelen. De oudste groep wil kunnen voetballen, maar wil ook een beschutte plek om elkaar te ontmoeten en gewoon rond te hangen.

In stadsvernieuwing zal lang niet altijd ruimte zijn voor een dergelijk scala aan voorzieningen voor de jeugd. Honoreer dan ten minste de zandbak voor de kleintjes, een wild speeltoestel voor de middengroep en een hangplek voor oudere jeugd. Plekken voor balspel (die de meeste ruimte vragen) kunnen gecombineerd worden tot 1 lokatie die een wijdere omgeving bedient. Een goed voorbeeld waar op een kleine ruimte veel wensen worden gehonoreerd is het plein temidden van de bebouwing op de voormalige Amstelbrouwerij.

Speelplein met skateboardhelling (terrein voormalige Amstelbrouwerij).

Dan de 2e aanbeveling: maak geen massale woongebouwen. Het inmiddels wereldwijd bekende voorbeeld van super-anonieme woongebouwen staat in Amsterdam Zuidoost. De gebouwen (met name de honingraat-flats) zijn te lang, te hoog en te veel van hetzelfde. Vanaf het maaiveld is de ene woning niet van de andere te onderscheiden. De bouwwijze stimuleert op geen enkele wijze sociale contacten en sociale controle. Evenmin worden territoria afgebakend: alles is van iedereen en niets is van iemand. Inmiddels zijn er boekenkasten volgeschreven over wat er mis is met de Bijlmer, en wat er aan moet gebeuren. De publiciteit heeft er toe geleid, dat er nooit iets vergelijkbaars in Nederland zal worden neergezet. Toch betekent dat nog niet, dat er nooit meer massale woongebouwen zullen komen. Dat gevaar ligt nog steeds op de loer. Sterker nog, de hang naar kleinschaligheid die in de jaren 70 als reactie op de massaliteit was ontstaan, maakte in de jaren 80 weer plaats voor een hang naar groot-schaligheid en monumentaliteit. Het is duidelijk wat beheerders daarop zullen zeggen: pas daarmee op. Doe het liefst niet en doe men het toch, probeer een groot gebouw dan zoveel mogelijk op te delen in afzonderlijk herkenbare compartimenten.

Voorlopig ontwerp

Beheerders geven hier aanbevelingen voor de ontsluiting en bergingen van woongebouwen:

- *Ontsluit het gebouw via portieken of korte galerijen.*
- *Maak een ruime entreehal, waar veel daglicht in komt.*
- *Compartimenteer de bergingsgang/bergingskelder.*
- *Komt er een gemeenschappelijke fietsenberging, verdeel die dan in kleine clusters.*
- *Maak bergruimte bij de woning zelf.*

De ontsluiting (entreehal, trap, lift, galerij) is het gevoeligst voor vandalisme, blijkt uit de feiten. Daarom verdient die extra aandacht voor preventie. Betrokkenheid is hier een belangrijke strategie. Hoe meer mensen van een entree gebruik moeten maken, hoe anoniemer dus hoe minder sociale controle. In dit verband is het leuk om even stil te staan bij het gegeven dat tot 1945 gemeenschappelijke entrees praktisch niet bestonden: bovenwoningen moesten ook een eigen deur aan de straat hebben. Stapelde men meer dan 2 woningen boven elkaar, dan kregen de woningen op hogere woonlagen een eigen deur aan een bordes ter hoogte van de eerste verdieping. Deze oplossing komt nu misschien wat geforceerd over, maar gezien vanuit de betrokkenheidsstrategie is het een prima oplossing voor de woningontsluiting.

Bij een galerijontsluiting worden vaak tientallen woningen via dezelfde entreehal ontsloten. Door te kiezen voor portieken wordt dat aantal drastisch teruggebracht: maximaal 10. In het streven om het aantal woningen op een entree verder te beperken ligt het voor de hand om de woningen op de begane grond een eigen toegang te geven.

Maar misschien is het effect daarvan wel omgekeerd. Er zijn dan immers geen woningen meer direct bij de entreehal betrokken.

Soms is een ontsluiting via korte, doodlopende galerijen, waar maximaal 4 woningen op uitkomen een goed alternatief. Als zo'n galerij goed op de zon ligt gaat hij functioneren als een tweede (gemeenschappelijk) balkon, waar sociale contacten gelegd kunnen worden tussen de burens op de galerij. Omdat de galerijtjes doodlopen komen er geen vreemden en is de betrokkenheid groot. Entreehal en trap zijn plekken waar bewoners elkaar vaak tegen komen en waar contacten kunnen ontstaan. De hal wordt daarop ingericht: ruim en licht. Een inpandig trappenhuis is een nare ruimte, waar men niet graag blijft staan om een praatje te maken. Daarom liefst een trappenhuis aan de gevel, waar daglicht binnenkomt.

Bergingen zijn vandalismegevoelig. Soms worden bergingen door een groep jongeren gekraakt als ontmoetingsplaats. Ook wordt de verlichting vernield, waardoor bewoners de kelder of gang niet meer in durven en vanden vrij spel krijgen. Bij grote woongebouwen is opdelen van de bergingen in kleine clusters van groot belang. Bewoners kennen na korte tijd alle vaste gebruikers van hun cluster en kunnen vreemden onderscheiden van bekenden: de anonimiteit is weggenomen en maakt plaats voor betrokkenheid. Maak men een portiek-ontsluiting, dan zijn de bergingen haast vanzelf per portiek geclusterd. De afstand tussen woning en berging is dan zo kort mogelijk, wat ook positief werkt op de betrokkenheid.

Echte betrokkenheid ontstaat natuurlijk wanneer de bergruimte in de woning zelf zit. Er is veel voor te zeggen de norm voor bergingen op de begane grond soepel te hanteren en de bergruimte grotendeels te verleggen naar de woning zelf. Een bewoner bewaart zijn dure racefiets toch liever in zijn woning dan in de kelder. In de kelder kan dan worden volstaan met een kleine gemeenschappelijke fietsenberging voor de fiets die men dagelijks in de stad gebruikt. Zo blijft er op de begane grond meer ruimte over om woningen te maken. Een opvallend voorbeeld van wat er in dit verband kan gebeuren staat aan de Kerkstraat, waar een groep studenten van de Academie van Bouwkunst zelf een woongebouw hebben ontworpen. Op de begane grond zitten kleine gemeenschappelijke fietsenbergingen, waar daglicht in komt via een pui van glazen bouwstenen. Per portiek (10 woningen) is er een fietsenberging, direct gekoppeld aan het trappenhuis en met een eigen deur naar de straat. Via de vide in het trappenhuis kunnen bewoners met een handbediende goederenlift hun spullen naar boven hijsen. Zo hoeven ze dus niet met hun racefiets op hun nek de trap op te sjouwen. Op het bordes bij de woningdeur is de balustrade ingenieus omgebouwd tot laad- en losplank. Een goed voorbeeld van creatief omgaan met het bergingprobleem.

Definitief ontwerp en bestek

Beheerders gaven hier geen aanbevelingen. Vreemd is dat niet, want het ontwerpen vanuit de betrokkenheidsstrategie krijgt zijn beslag al grotendeels in de schetsfase.

Maaiveldontwerp

Vanouds willen mensen hun huis een voorgebied geven, dat ook nog duidelijk tot het eigen territorium behoort. Zelfs aan de Amsterdamse grachten, waar de ruimte toch bijzonder krap is, heeft het standaard-grachtenhuis zo'n voorgebied. Dit wordt gevormd door de stoep, soms uitgebreid met een iets verhoogd plateau langs de hele gevel. Soms is dit plateau nog met een zware ketting van de straat gescheiden. Met deze middelen maken bewoners duidelijk waar de scheiding ligt tussen openbaar en privé. Bij nieuwbouw zal de ontwerper misschien andere middelen willen inzetten, maar met hetzelfde doel: een zekere afstand scheppen tussen gebouw en omringend openbaar gebied. Vooral bij vrijstaande openbare gebouwen (school, buurthuis) is dit van belang. Maar ook een woongebouw kan er baat bij hebben, dat de gevel niet plompverloren grenst aan openbaar gebied. Vandaar dat beheerders aanbevelen:

- Geef het territorium van vrijstaande gebouwen aan.

Als middelen om dit te bereiken kan bijvoorbeeld gedacht worden aan een groenstrook, een brede flauw-hellende trap of een iets verhoogd plateau, naar het voorbeeld van een grachtenhuis.

Strategie 2: Aanzien

Toelichting op de strategie

Newman doet in zijn werk een frontale aanval op het woonmilieu van de sociale woningbouw. Door hun standaard vorm, kleur en afwerking vallen die in Amerika meteen op tussen andere bebouwing. Het zijn meestal grote complexen op een eigen terrein. Er is geen sprake van verweving van sociale woningbouw met andere bebouwing. Newman constateert dat de complexen in een negatief 'milieu' liggen en dat er een negatief 'image' (beeld) vanaf straalt. De complexen krijgen daardoor gauw in hun geheel een slechte naam (stigmatisering). Op verschillende manieren kan stigmatisering vandalisme in de hand werken:

- mensen die het complex zorgvuldig bewoonden en er toezicht op hielden trekken weg; onverschillige bewoners komen er voor in de plaats;
- mensen die er blijven wonen worden onverschilliger, zij denken: wat maakt het uit wat ik doe, het is en blijft hier toch een zooi.

Een directe vertaling van Newmans aanzien-strategie zou luiden: verweef nieuwbouw in de sociale sector met andere bebouwing (maak er geen aparte complexen van) en geef ze een zodanig aanzien dat ze niet opvallen tussen andere bebouwing. In Amerika zou ontwerpen vanuit deze strategie de sociale woningbouw een stuk duurder maken: kleinere complexen (minder repetitie), lagere dichtheid, meer voorzieningen (balkons bijvoorbeeld) en een hoger afwerkingsniveau. In Nederland valt dat wel mee: verweving is meestal een start-uitgangspunt, het gaat om kleinere complexen en in afwerkingsniveau doet sociale woningbouw niet veel onder voor andere bebouwing. Als beheerders Newmans nogal bescheiden karakter van de aanzien-strategie zouden volgen, kwamen er op dit punt geen opzienbarende aanbevelingen uit. Maar beheerders bleken een stapje verder te willen gaan. Er zijn beheerders die stellen: wanneer een gebouw of object door zijn vormgeving en materiaaltoepassing een goed aanzien heeft dwingt dat respect af waardoor men het niet zo gauw zal vernieuwen. Een goed aanzien maakt bovendien dat de bewoner van de buurt of het gebouw 'trots' kan zijn op zo'n omgeving of ontwerp. In dit geval gaat hij er dus allicht zorgvuldiger mee om en zorgt (!) ervoor dat anderen eenzelfde zorgvuldigheid aan de dag leggen. Overigens zijn we daarmee al weer bijna helemaal terug bij de 'betrokkenheidsstrategie', waarmee men maar weer ziet hoe lastig het soms is om strategieën analytisch te onderscheiden. Enkele aanbevelingen die hieronder volgen stoelen op deze opvattingen.

Aanbevelingen van beheerders

Stedebouwkundig ontwerp

Beheerders gaven voor het ontwerpen vanuit de aanzien-strategie geen aanbevelingen op stedebouwkundig niveau. Misschien kunnen we al brainstormend en discussiërend deze lacune opvullen en aanbevelingen formuleren. De aanzien-strategie is waarschijnlijk ook bij een stedebouwkundig ontwerp best van belang.

We zouden verschillende stedebouwkundige concepten met elkaar kunnen vergelijken, bijvoorbeeld Berlage's Plan Zuid en Velserspolder.

Bij het Plan Zuid is de tegenstelling tussen de monumentale hoofdassen en de besloten woonstraatjes die daarachter liggen een essentieel stedebouwkundig kenmerk; het concept laat een combinatie zien van monumentaliteit (die aanzien, respect en trots kan genereren) en beslotenheid (die betrokkenheid kan genereren). Het stedebouwkundig concept - en daar beperken we ons hier toe - van de Velserspolder lijkt vergelijkbaar met Plan Zuid: grote bouwblokken en monumentale assen. Bij nadere beschouwing ontbreekt hier echter 'de beslotenheid' achter de monumentaliteit. Kan hier als aanbeveling geformuleerd worden: aan het stedebouwkundig ontwerp moeten twee aspecten (monumentaliteit en beslotenheid) ten grondslag liggen?

Voorlopig ontwerp

Hier is de volgende aanbeveling uit de mond van beheerders genoteerd:

- *Geef het gebouw een herkenbare of monumentale hoofdvorm.*

Met monumentaal bedoelen deze beheerders niet dat we toe moeten naar een geweldige, grootse en imponerende complexen. De aanbeveling geldt vooral voor vrijstaande openbare gebouwen zoals scholen en buurthuizen. Hier zijn in Amsterdam vooral in de jaren 70 bijzonder onverschillige dozen voor neergezet. Bij scholen zijn de semi-permanente gebouwen (pre-fab) berucht. Hiermee kan het schoolgaande kind zich op geen enkele wijze identificeren. Het nodigt als het ware uit om te vernielen, want dan komt er misschien eens een permanent gebouw voor in de plaats.

In de jaren 80 is de tendens ten goede gekeerd: er zijn scholen en buurthuizen verzezen met een herkenbare vorm, een verzorgde detaillering, kortom met een goed aanzien. Neem bijvoorbeeld school 'De Evenaar' van Herzberger in de Indische Buurt en buurthuis 'De Witte Boei' van Snijder op het Wittenburger-eiland. Deze gebouwen vormen vaak het middelpunt van een buurt en dat maakt een goed aanzien extra belangrijk.

Een monumentale of herkenbare hoofdvorm is dan bijvoorbeeld op te vatten als een spel met symmetrie en sprongen in hoogte of in diepte, zoals bij buurthuis De Witte Boei.

Monumentale/herkenbare hoofdvorm Buurthuis De Witte Boei (Wittenburg).

Na dit betoog over het belang van een 'herkenbare of monumentale hoofdvorm' bij vrijstaande openbare gebouwen zal de vraag rijzen of deze aanbeveling ook geldt voor woongebouwen. Het lijkt ons van wel, maar misschien met gebruik van kleinschaliger middelen. Woongebouwen laten minder variatie in hoofdvorm toe. Het is in de praktijk meestal een langwerpige bouwstrook van 3 tot 5 lagen hoog met een plat dak. Maar binnen dat stramien zijn best variaties mogelijk door sprongen te maken in hoogte en in diepte, en door geleding van de gevel met bijvoorbeeld galerijen, trappenhuisen en balkons. Het is de vraag of dit een monumentaal beeld oplevert, zoals sommige beheerders willen. Maar misschien is dat ook niet nodig, en is herkenbaarheid voldoende.

Definitief ontwerp en bestek

Net als Newman zien onze beheerders in deze fase mogelijkheden om het aanzien te verbeteren.

- Geef het gebouw aanzien door detaillering.

Men kan hierbij denken aan grote, opvallende toevoegingen zoals de waterval aan het Zuiderkerkhof van Hagenbeek, maar ook aan kleine (minder kostbare) ornamenten zoals een ingemetselde gevelsteen van het gebouw dat vroeger op die plaats stond. Eigenlijk raken deze voorbeelden niet echt de kern van de zaak. De keuze van materialen voor standaardonderdelen is belangrijker dan het toevoegen van ornamenten. Als voorbeeld noemen we de balkonhekken. Omdat de bewoners door een spijlenhekwerk vaak allerlei materialen gaan

weven, worden tegenwoordig vaak roosters gekozen, maar ongeschilderd beïnvloeden deze roosters het aanzien minstens even negatief.

Beheerders zien verder mogelijkheden om het aanzien te verhogen door de kleurkeuze.

- *Gebruik een heldere hoofdkleur (maar geen signaalkleur).*
- *Geef op een neutrale hoofdkleur de details primaire kleuren.*

De veronderstelling is dat een aangename, rustgevende kleurstelling preventief werkt. Maar onrustige, felle kleuren (signaalkleuren, zoals knalrood) wekken volgens deze beheerders agressie op.

Deze aanbevelingen zijn niet beide tegelijk toepasbaar, ze vragen de ontwerper een keuze te maken. Men kiest ofwel voor een opvallende hoofdkleur (neem bijvoorbeeld het roze gebouw van Girod en Groeneveld bij de Haarlemmerpoort) ofwel voor een neutrale hoofdkleur waarbij onderdelen (kozijnen, gevelpanelen) een primaire, opvallende hoofdkleur krijgen. Bij de laatste variant hoeft niet meteen aan een huis van Gerrit Rietveld te worden gedacht. Men kan ook denken aan metselwerk met hier en daar een geglazuurde tegel, of een klein gekleurd paneeltje in de raampartijen.

Maaiveldontwerp

De omgeving (het omringende maaiveld) kan ernstige afbreuk doen aan het aanzien van een gebouw. In de jaren 80 is de aandacht voor het maaiveldontwerp gestaag toegenomen. Tegenwoordig maakt het maaiveldontwerp steeds vaker deel uit van de opdracht aan de ontwerper, dat is een gunstige ontwikkeling. De kans op een goede samenhang tussen maaiveldontwerp en gebouwontwerp neemt daardoor toe. Gebouw en omringend maaiveld kunnen elkaars aanzien onderling versterken. Het geheel is dan meer dan de som der delen.

Beheerders doen een tweetal aanbevelingen om het aanzien van het maaiveld positief te beïnvloeden:

- *Stoffeer de strook rond het gebouw met laag groen.*
- *Sier het binnenterrein op met beplanting of objecten.*

De aanbevelingen zijn erop gericht de kaalheid rond nieuwbouwobjecten weg te nemen. Die kaalheid drukt het aanzien van het gebouw vaak sterk omlaag. Zou het niet een goede zaak zijn, als er bij de oplevering van het gebouw standaard al een goed plan voor het maaiveld klaar ligt, dat in uitvoering wordt genomen zodra de laatste bouwstelling afgevoerd is? Om dat te bereiken, moeten er voldoende financiële middelen zijn en moet het plan afgestemd zijn op de gebouwen.

Strategie 3: Toegankelijkheid

Toelichting strategie

Beheerders stellen: waar men niet kunt komen, daar gebeurt geen vandalisme. Dit lijkt letterlijk en figuurlijk een beetje op het intrappen van een open deur, maar het kan een heel effectieve strategie zijn.

Het beperken van de toegankelijkheid roept als ontwerpstrategie bij ontwerpers soms weerstand op. Denk bijvoorbeeld aan de gesloten bouwblok-discussie.

Moeten er van nu af aan alleen nog maar gesloten bouwblokken worden gemaakt, ook op plekken waar een open verkaveling met stroken en urban villa's beter zou passen? Ook op het niveau van de ontsluiting botst verkleining van de toegankelijkheid soms met de visie van de architect. Theo Bosch ontwierp de open portieken in het Pentagon heel bewust vanuit de ontwerpfilosofie van de groep Forum: het stelsel van semi-openbare ruimten (trappenhuisen, portieken en galerijen) moet een buffer vormen tussen openbaar en privé, een buffer die de schok tussen binnen en buiten opvangt. Op een studiedag over sociale veiligheid riep Herzberger (die ook uit de Forumgroep stamt) het maken van semi-openbare ruimten zelfs uit tot een goed middel om vandalisme te beperken!

Ook uit de hoek van beheerders klinken geluiden die de waarde van de toegankelijkheidsstrategie relativeren: afsluiting van het portiek helpt lang niet altijd, bewoners leggen een steen of mat tussen de deur zodat hun kinderen vrij in en uit kunnen lopen, soms mollen bewoners de toegangsdeur omdat ze de sleutel vergeten zijn, deurdrangers helpen ook al niet om de deur dicht te houden want die zijn gevoelig voor ontregeling en vernieling.

Alles bij elkaar toch niet voldoende argumenten om de toegankelijkheidsstrategie maar helemaal los te laten. Er zijn ontwerpvisies waarin deze strategie juist goed past, en op veel plaatsen werkt portiekafsluiting prima. Eén ding is wel zeker: het kan nooit kwaad om vooraf nu te denken over hoe de toegankelijkheid voor vreemden beperkt kan worden **als** het toch mis blijkt te gaan. Het Pentagon is met de later bijgeplaatste hekken een duidelijk voorbeeld van wat er kan gebeuren als de architect dat niet doet.

De aanbevelingen die beheerders deden voor de toepassing van deze strategie zijn daarom best de moeite van discussie waard.

Stedebouwkundig ontwerp

- *Beperk het geveloppervlak door het gebouw in een aaneengesloten gevelwand op te nemen.*

Deze aanbeveling geldt in de eerste plaats voor openbare gebouwen: scholen en buurthuizen zijn tegenwoordig haast altijd vrijstaande gebouwtjes, zelfs in wijken met een verder heel gesloten verkavelingsstructuur. Waarom moet dat zo? Opnemen in een gevelwand heeft het duidelijke voordeel, dat de zij- en achtergevel geheel buiten schot van vandalen blijven. In dezelfde trant ligt de aanbeveling, die hierboven al terloops genoemd werd:

- *Maak gesloten bouwblokken.*

Amsterdam kent een lange traditie van bouwen in gesloten blokken, die tot in het Plan Zuid van Berlage doorgezet is. Ondanks de nadelen van de geslotenheid (bezonning, moeilijke/dure hoekoplossingen) bleef men in deze trant doorbouwen toen in andere landen de open verkaveling al gemeengoed geworden was. Kennelijk hechtte men nog sterk aan de voordelen van het gesloten bouw-

blok. Behalve de veiligheid is op het besloten binnenterrein ook rust en privacy gegarandeerd. Stedebouwkundig is het gesloten bouwblok interessant door het contrast tussen de formele, drukke en stenige voorkant en de informele, groene en rustige achterkant.

De gemeenteraad van Amsterdam wil nu na een periode van bijna 50 jaar open verkavelen terug naar het gesloten bouwblok. Vanuit vandalismpreventief oogpunt is dat gunstig, maar is het de enige goede oplossing?

Voorlopig ontwerp

Ondanks de recente wedergeboorte van het gesloten bouwblok zullen er in de toekomst nog best wat openbare (of semi-openbare) binnenterreinen bijkomen. In die situaties is de volgende aanbeveling van belang:

- *Scherp de toegangen tot het binnenterrein af voor brommers.*

Als het binnenterrein een crossplaats voor brommerjeugd wordt, is ten eerste de rust weg en wordt ten tweede een risicofactor voor vandalisme in huis gehaald.

Behalve het binnenterrein zijn vooral de entrees van belang bij toepassing van de toegankelijkheidsstrategie. Hiervoor gelden 2 aanbevelingen:

- *Maak entrees afsluitbaar.*
- *Integreer de noodtrap in het gebouw en maak hem afsluitbaar.*

Beheerders zijn wel eens sceptisch over de werking van afgesloten entrees, zoals bij de toelichting al werd aangestipt. Hun ervaring hiermee is: hoe groter het aantal gebruikers van de entree, hoe groter het risico dat er vreemden binnen komen en hoe versnipperder de verantwoordelijkheid voor het toezicht. Met andere woorden: afsluiting werkt goed wanneer een combinatie gezocht wordt met de betrokkenheidsstrategie.

In dit verband doen beheerders de volgende aanbeveling:

- *maak de ontsluiting via portieken of korte galerijen (zie bij strategie 1).*

Bij aantallen tot 10 woningen per entree kan men er gerust op zijn dat de afsluiting goed werkt.

Van de hoofdentree maken we nu de sprong naar de noodtrap.

Voor de noodtrap geldt een vergelijkbaar verhaal als voor de hoofdentree. Als men ontwerpt vanuit de betrokkenheidsstrategie (maximaal 10 woningen per entree) is een noodtrap niet nodig. Moet er een noodtrap komen, dan is het goed om even aan de toegankelijkheidsstrategie te denken. De noodtrap moet ook echt een noodtrap zijn en geen alternatieve entree. Om te zorgen dat de noodtrap alleen in nood wordt gebruikt wordt deze afsluitbaar gemaakt. Alleen de beheerder heeft daarvan de sleutel. Aan de binnenkant zit een paniek-ontgrendeling. Los van het gebouw staande noodtrappen zijn echter heel moeilijk afsluitbaar te maken. Wordt er een deur in gemaakt, dan is daar meestal makkelijk omheen te klimmen.

Afsluitbare, half in het gebouw geïntegreerde noodtrap (Sint Antoniesbreestraat).

Definitief ontwerp en bestek

Om te zorgen dat afsluiting van binnenterrein, entree en noodtrap in de praktijk effectief is, zijn in het definitief ontwerp en bestek verschillende materiaal- en constructiekeuzes van doorslaggevend belang. Het afsluitbaar maken van een entree vereist dat gebruik gemaakt wordt van doorwerppostkasten. Ook het type deurdranger is van belang: er zijn tegenwoordig ook types in de handel die niet meer gevoelig zijn voor ontregeling. Het is onmogelijk om hier een korte samenvatting te geven van de veelheid aan producten die op dit gebied in de handel zijn. Waarschijnlijk heeft u catalogi van diverse leveranciers op uw bureau onder handbereik. De aanbevelingen van beheerder op dit punt komen bij strategie 5 (materiaalgebruik) nog aan de orde. De aanbevelingen zijn echter summier. Om op dit belangrijke punt toch materiaal voor discussie te hebben, nodigen we u uit om in de klankbordgroep documentatie op tafel te leggen van artikelen waarmee u uit oogpunt van toegankelijkheidsstrategie goede of juist slechte ervaringen heeft.

Maaiveldontwerp

Net als een invasie van brommerjeugd op het binnenterrein zorgt ook het voetballen tegen blinde gevels voor vergalling van het woongenot, versnelde slijtage en vandalisme. Aanbeveling:

- *Schermblinde gevels af voor voetballen.*

Iemand die opdracht heeft een maaiveldontwerp voor de openbare ruimte rondom een gebouw te maken kan deze aanbeveling oppakken in combinatie met eerdere aanbevelingen:

- *Stoffeer de strook rond het gebouw met laag groen (aanzienstrategie).*
- *Geef het territorium van vrijstaande gebouwen aan (betrokkenheidsstrategie).*

Voor het groen kan men een strook met prikstruiken kiezen, dan haalt niemand het in zijn hoofd om daar te gaan voetballen. Bovendien gaat het aanzien ermee omhoog. Voor wie het met dit laatste niet eens is, biedt de betrokkenheidsstrategie meer aanknopingspunten. Dan maakt men bijvoorbeeld in het voorlopig ontwerp de kopgevel al belangrijk door de hoekwoning aan die gevel een groot raam, uitspringende balkons en een eigen toegang te geven. In het maaiveldontwerp wordt hierop voortgeborduurd, bijvoorbeeld door het voorgebied van de entree te markeren met een laag muurtje, een iets verhoogd plateau, afwijkende bestrating of kunstobjecten.

Strategie 4: Zichtbaarheid

Toelichting op de strategie

Om toezicht uit te oefenen moet men iets kunnen zien. Ook al betekent zichtbaarheid niet automatisch dat iemand toezicht houdt, jongeren die van plan zijn vandalisme te plegen doen dat toch liever uit het zicht van straat en woningen. Dat is het eerste belangrijke argument van beheerders om de zichtbaarheidsstrategie toe te passen. Hun tweede argument is: al zijn bewoners vaak niet thuis of voelen ze zich niet geroepen om toezicht te houden, zichtbaarheid is een noodzakelijke voorwaarde om dat toezicht te kunnen uitoefenen als de situatie later alsnog problematisch wordt.

We laten alle aanbevelingen hieronder voor het voetlicht komen, al zijn het er nogal veel. We houden de toelichting wat korter om de zichtbaarheidsstrategie in balans te houden met de andere strategieën.

Stedebouwkundig ontwerp

- *Situeer gebouwen binnen zichtafstand van elkaar.*

Bij een verkaveling met grote woongebouwen in lage dichtheid (denk aan Molenwijk en Bijlmerhoogbouw) is de afstand te groot om de ruimte tussen de gebouwen goed te kunnen overzien. Als maximale afstand waarop iemand nog voldoende kan zien wat zich afspeelt hanteren we 50 meter.

- *Geef openbare ruimten een eenvoudige hoofdvorm.*

Ontwerpers willen soms in hun hang naar variatie, speelsheid en intimiteit een grotere ruimte opdelen in afzonderlijke hoeken, nissen, kuilen en bulten. Als voorbeeld geven we het 'doolhof', een groenvoorziening op het Smaragdplein die het plein in kleinere ruimten opdeelt. In de praktijk blijkt dit ongunstig voor vandalisme: hoe klein het ook is, het plein is niet goed meer te overzien en ook in het doolhof zelf gebeurt van alles wat onder de noemer overlast en vandalisme valt.

Variatie en intimiteit zijn op zich goede ontwerpdoelen, maar de middelen om die te bereiken hoeven de zichtbaarheid niet te schaden. Een openbare ruimte met een heldere en gelijkmatige vorm kan ook best besloten en intiem zijn, denk bijvoorbeeld aan het Zuiderkerkhof in de Nieuwmarktbuurt.

- *Maak parkeerplaatsen in de open lucht, niet in garages.*

Het is een onmogelijke opgave om een parkeergarage te ontwerpen die zichtbaar is vanaf straat en woningen. Garages bieden altijd een goede gelegenheid voor vernielingen en graffiti. In Amsterdam geven parkeergarages bijna altijd problemen, niet alleen met vandalisme.

In gebieden waar ruimte schaars is (stadsvernieuwing) valt de aanbeveling om auto's in de open lucht te parkeren moeilijk te rijmen met de eerdere aanbeveling om voldoende speelgelegenheid te maken voor kinderen. Zou in die situaties niet eens overwogen kunnen worden om het Franse model voor een bouwblok toe te passen? Daarbij worden de auto's op het binnenterrein geparkeerd. Dan is er op straat ruimte om te spelen, en voor andere voorzieningen die het verblijfsklimaat verbeteren en een actief straatleven stimuleren.

- *Vermijdt openbaar gebied uit het zicht van de openbare weg.*

Buurthuis De Havelaar in de Kinkerbuurt omsluit met zijn U-vorm een openbare ruimte, waarin een speelplaats en een kinderboerderij liggen. Doordat de U-vorm zich van de omringende bebouwing af keert is dit openbare gebied geheel aan het zicht vanaf de openbare weg onttrokken. Er wordt op deze slecht zichtbare plek veel vandalisme gepleegd. Dit voorbeeld is een perfecte illustratie van de invloed die ontwerpers op de zichtbaarheid van het openbare gebied hebben.

Entreepartij en gevel van de woonbebouwing afgekeerd (Buurthuis De Havelaar, Kinkerbuurt).

Voorlopig ontwerp

- *Vermijdt het maken van onderdoorgangen.*
- *Wanneer het onvermijdelijk is om onderdoorgangen te maken, maak ze dan breed en hoog.*

Onderdoorgangen blijken zeer uitnodigend voor graffiti-artiesten: er is in Amsterdam geen onderdoorgang of hij is wel volgeklad.

Vaak is een onderdoorgang niet echt nodig. Gaat het om een toegang tot een binnenterrein, dan kan men er ook voor kiezen om geen directe toegang tot het binnenterrein te maken, maar alleen via de entreehal. Gaat het om een straat onder een gebouw door, dan kan misschien in plaats van een poort ook voor een beëindiging van het blok aan weerskanten van de straat worden gekozen.

Komt er een onderdoorgang, dan is het heel mooi om die de breedte van een hele travee en de hoogte van 2 bouwlagen te geven. De onderdoorgang wordt dan een ruime en lichte poort. Smalle en lage onderdoorgangen zijn volgens beheerders moeilijk zichtbaar, donker en daardoor extra uitnodigend voor graffiti, vernieling en ander onheil. Bij brede en hoge poorten is dit euvel volgens beheerders minder groot.

- *Geef het gebouw een strakke hoofdvorm, geen gelede vorm.*

De vorm van het gebouw is de contramal van de vorm van de openbare ruimte, die bij het stedenbouwkundig ontwerp aan de orde was. Een verspringende rooi-lijn geeft nissen en dode hoeken, die zich aan het zicht onttrekken. Vaak concentreert zich het vandalisme in die hoeken. Vandaar dat beheerder liefst een strakke gevel zien, die deze problemen niet heeft.

De aanbeveling lijkt strijdig met de eerdere aanbeveling om door geleding van het blok het aanzien te verhogen. Maar misschien zijn ze wel te combineren, bijvoorbeeld door een strakke onderpui en daarop een gelede bovenbouw te ontwerpen.

- *Vermijdt blinde gevelvlakken aan de straatkant.*

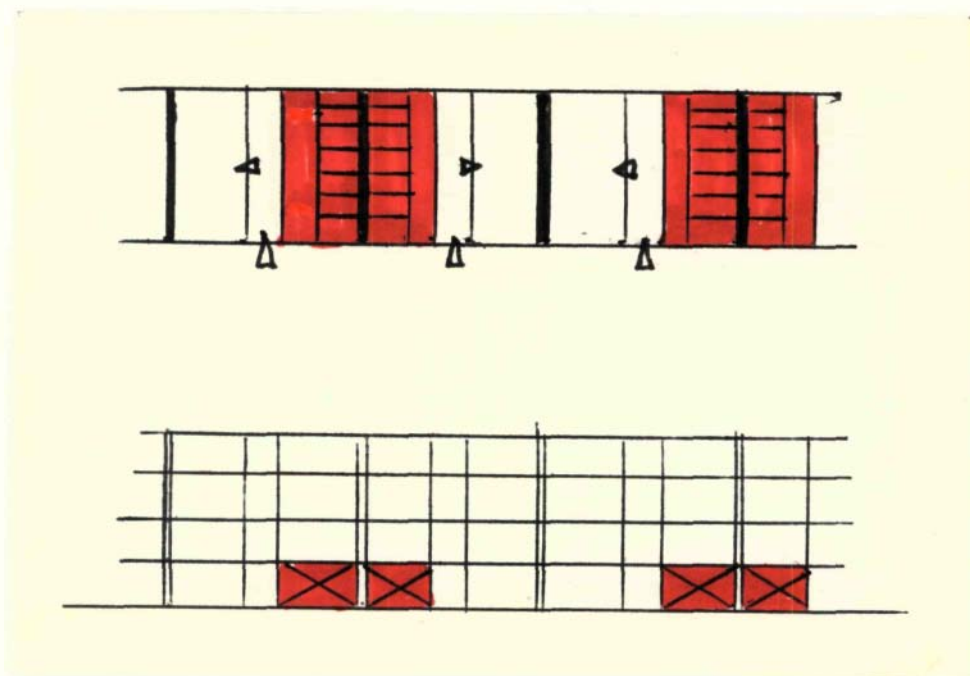
Bij veel woongebouwen bevat de onderlaag bergingen, en ontstaat daar een blinde gevel. Ook kopgevels van gebouwen zijn vaak blind. Aan dit laatste kan de ontwerper makkelijk iets doen: ramen, balkons en woningentrees aan de kopse kant van het blok situeren. Bergingen vormen een ontwerpogave apart, zoals we bij de betrokkenheidsstrategie al zagen.

- *Maak liefst woningen op de begane grond, geen bergingen.*
- *Wissel op de begane grond bergingen af met woningen.*
- *Leg de toegangsdeur tot de bergingen in het zicht van woningen.*
- *Situeer de bergingstoegang niet in carports of garage.*

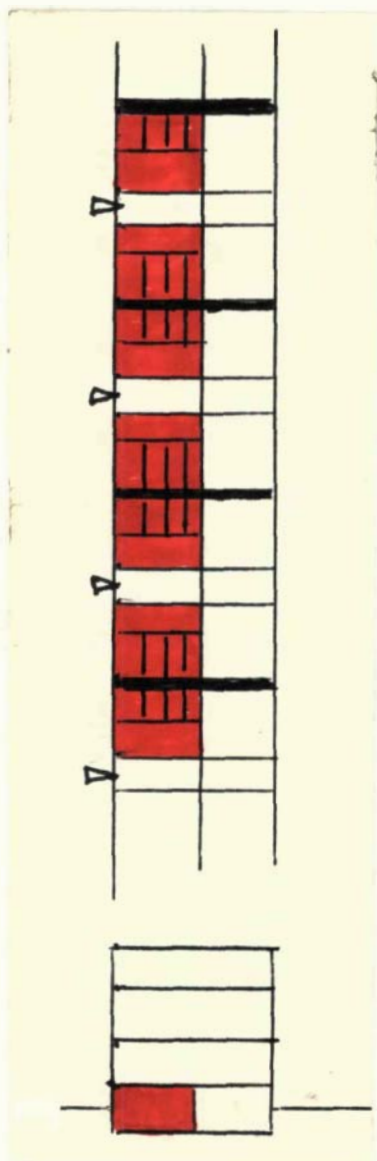
Niet alle aanbevelingen zijn bij elk project te verwezenlijken. Het gaat er steeds om, de best mogelijke oplossing voor die specifieke situatie te vinden. Dan kan men op verschillende oplossingen uitkomen:

- een portiek met in een travee de bergingen en in de andere travee een woning
- bergingen in souterrain, daarboven wonen op bel-etage
- bergingen in losse blokjes op binnenterrein.

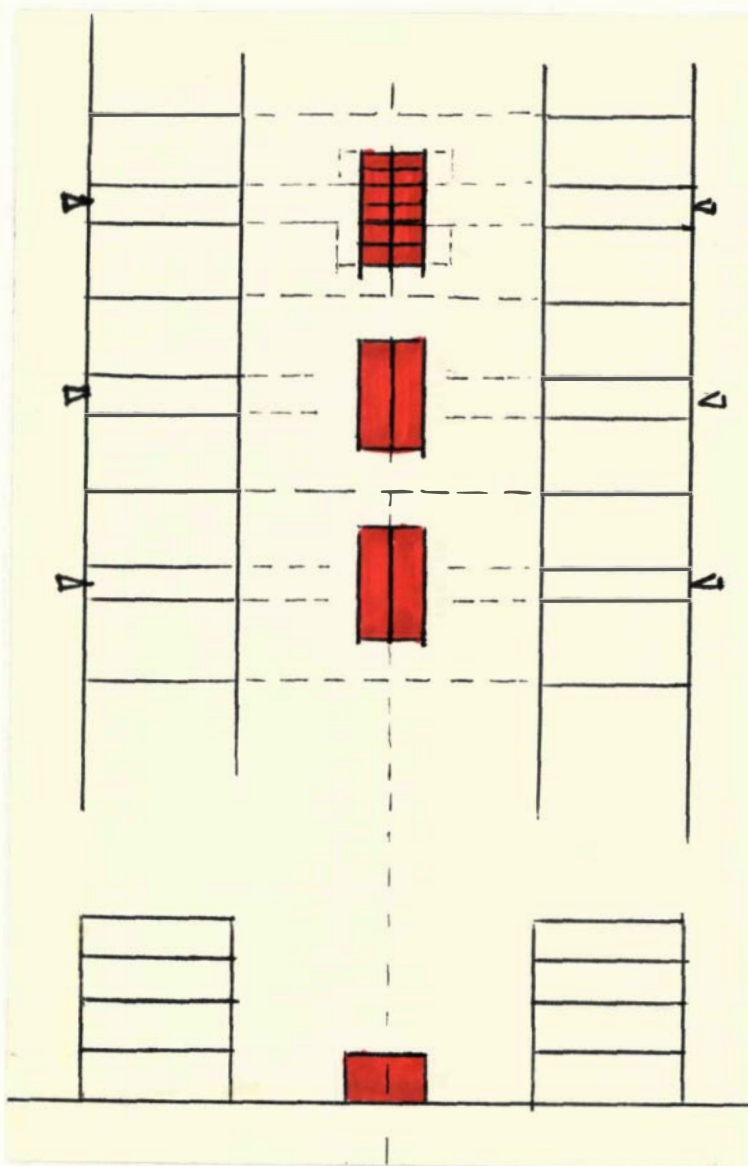
Schematische weergave van 3 oplossingen voor de bergingen (1:500).

Oplossing 1: Op begane grondlaag woningen afgewisseld met bergingen

*Oplossing 2:
Bergingen in souterrain*

*Oplossing 3:
Bergingen in losse blokjes
op het binnenterrein*

Het is de vraag of een van deze oplossingen duidelijk beter en preventiever is dan andere oplossingen. En misschien kent u nog een vierde of vijfde oplossing, die goed en preventief werkt.

- *Situeer de entree aan de straat, niet aan een voetpad.*

Deze aanbeveling geldt vooral voor openbare gebouwen, en minder voor woongebouwen. Entrees van gymzalen, scholen en buurthuizen zijn punten waar jongeren zich graag verzamelen. Ligt zo'n entree aan een stil en afgelegen voetpad, dan is toezicht afwezig en is de kans groot dat het verzamelen uitmondt in vernielen.

- *Maak een overzichtelijke entreepartij.*

Het is geen eenvoudige opgave om entree deur, trappenhuis en lift zo te ontwerpen dat ze in een oogopslag, liefst al vanaf de straat, te overzien zijn. Een sterk voorbeeld is het woongebouw van Duinker & Van der Torre aan de Wagenaarstraat. Het hele ontsluitingssysteem is vanaf de straat te overzien!

Overzichtelijke en vanaf de straat zichtbare woningontsluiting (Wagenaarstraat).

Definitief ontwerp en bestek

- *Maak verlichting rondom het gebouw, zodat er geen donkere plekken ontstaan.*

Ontwerpers vergeten zich vaak af te vragen hoe hun plan er in de avondsituatie uit ziet. Het is net alsof ze denken: bij donker zien ze de architectuur toch niet goed. Maar zij vergeten hoe belangrijk verlichting is voor de zichtbaarheid. Een ruimte kan nog zo overzichtelijk zijn, als er geen verlichting is zie men bij duisternis niet wat zich er afspeelt. Er kan al in een vroeg stadium van het planproces nagedacht worden over verlichting: waar kan straatverlichting komen, waar moet aanvullende verlichting op de gevel worden aangebracht.

- *Maak de verlichting sterk genoeg en geef het schijnsel een natuurlijke kleur.*

Om goed te kunnen zien wat zich ergens afspeelt moet de verlichting aan bepaalde normen voldoen die zorgen dat personen op een afstand van enkele meters herkend kunnen worden. Wit licht is beter dan oranje neonlicht. Dit laatste onthult wel vormen maar geen kleuren, waardoor situaties moeilijker te herkennen zijn dan bij wit licht.

Maaiveldontwerp

Beheerders formuleerden hier als ontwerp-aanbevelingen:

- *Situeer speelgelegenheid in het zicht van woningen.*
- *Deel het speelgebied bij woningen duidelijk en overzichtelijk in.*
- *Plant geen snelgroeiende struiken op plaatsen waar zicht belangrijk is.*

Speelplaatsen zijn, hoewel bedoeld voor kleine kinderen, vaak een geliefde ontmoetingsplek voor oudere jeugd. Al zou men anders willen, daar helpt letterlijk en figuurlijk geen lieve moeder aan. Overzichtelijkheid is daarom op dit type plekken heel belangrijk. Als de jeugd zich kan verschuilen achter massieve speeltoestellen of dichte beplanting is de kans op overlast en vandalisme groot. Wil een ontwerper die kans verkleinen dan moet zijn ontwerp aan beide voorwaarden voldoen: en overzichtelijk en binnen zichtafstand van woningen. Maar ook weer niet te dicht bij de woningen. Ligt de speelplek vlak onder een slaapkamerraam, dan kan dat weer overlastproblemen geven als de jeugd er op zwoele avonden tot in de kleine uurtjes blijft hangen.

Strategie 5: materiaalgebruik

Toelichting op de strategie

Misschien bent u al gewend geraakt aan opdrachtgevers die tot vervelens toe verzoeken om vandalismebestendige materialen toe te passen. Vaak zien ontwerpers dat als een beperking van de mogelijkheden, maar het is ook als een uitdaging te zien. Komen er niet steeds meer slagvaste materialen op de markt, die van de industriële ontwerper ook nog een artistieke vormgeving meegekregen hebben?

Bij materiaalgebruik gaat het niet alleen om de stevigheid, maar ook om het beheergemak: bij graffiti makkelijk schoon te maken en bij vernieling makkelijk te herstellen. Daar zit overigens een strijdigheid met de strategie om zwaardere materialen toe te passen: zijn die in de praktijk niet moeilijker te herstellen en te vervangen dan lichte materialen?

Stedebouwkundig ontwerp en voorlopig ontwerp

- Bouw niet hoger dan de liftgrens

Een woongebouw zonder lift is voor de beheerder makkelijker dan met lift, zelfs al wordt er nooit iets in de lift vernield. Helaas is de lift vooral in gebouwen waarin veel jongeren wonen vandalismegevoelig, waardoor deze tot een regelrechte crime kan worden voor zowel beheerders (steeds uitrukken voor reparatie, hoge kosten) als voor bewoners (steeds wachten op een lift die nooit komt, trappen op en afsjouwten).

Door onder de liftgrens te bouwen worden beheerproblemen uit de weg gegaan, zo redeneren beheerders. Een beetje zwaktebod is dat wel. Wanneer de toegang tot de flat bewaakt wordt door een conciërge, worden problemen ook uit de weg gegaan. En bij sommige bewonersgroepen (ouderen bijvoorbeeld) is zo'n zware beheermaatregel misschien niet eens nodig.

Definitief ontwerp en bestek

- Maak glas in entree van een stevig soort

- Laat ruiten niet tot de vloer doorlopen

- Gebruik zwaardere materialen op risico-plaatsen

- Geen stucwerk op gevels waartegen men voetbalt.

De ruiten in de entree van gestapelde woningen vallen veel vaker ten prooi aan vandalen dan enig ander onderdeel. Vooral wanneer veel woningen via eenzelfde entree worden ontsloten is het risico hoog. Gewoon enkel glas is daarvoor te licht, maar zelfs dubbel glas en spiegeldraadglas is nog niet sterk genoeg.

Gehard glas komt het meest in aanmerking. Lexaan is ongeschikt: juist in de entree zal daar op worden gekrast en worden er gaatjes in gebrand omdat er groepen jongeren rondhangen. Soms zijn glazen bouwstenen het aangewezen materiaal, en dat is bijna niet te vernielen.

Ruiten mogen niet tot op de vloer doorlopen: dan is de verleiding groot om ze in te trappen. Door het kozijn op 1 meter hoogte te brengen sluit men dat risico uit.

Behalve ruiten zijn er ook andere onderdelen gevoelig voor vernieling: deuren, brievenbussen, verlichting, lift. Op risico-plaatsen moeten die van verzwaard materiaal zijn, vinden beheerders. Hoe groter het risico, hoe zwaarder het materiaal. Maar misschien werkt het wel omgekeerd: hoe hoger het risico, hoe lichter en kwetsbaarder de toe te passen materialen, want dan zijn ze makkelijk te vervangen. Wat is uw ervaring op dit aspect?

- *Gebruik onderdelen in standaardmaten.*
- *Pas makkelijk te reinigen gevelbekleding en beglazing toe.*

Deze aanbevelingen zijn er voor het gemak van de beheerder. Allerlei zaken in standaardmaten zijn gemakkelijk op voorraad te houden. Komt er een melding van een vernieling, dan is snel een greep in de voorraad gedaan en een reparatie verricht. Geen wachten meer op bestellen, op maat maken, leveren. Dit geldt bijvoorbeeld voor ruiten, tegels, drangers, postkasten, deurkrukken en sloten.

Maaiveldontwerp

- *Pas geen geschroefde, maar gelaste/vaste constructies toe.*

Straatmeubilair uit elkaar proberen te schroeven is een leuke bezigheid, als men ergens met een groep jongeren rond aan het hangen bent. Zo verdwenen er heel wat zitbanken, die naar de sloot of de achtertuin verhuisd bleken. Totdat iemand bedacht om de geschroefde constructies te vervangen door gelaste constructies. Sindsdien blijven ze op hun plaats staan. Dit is natuurlijk een heel simpel voorbeeld, maar het is wel heel indicatief voor de invloed van de constructiekeuze op de gelegenheid tot het plegen van vandalisme. Heeft u ervaring met andere objecten, waarbij voor een slimme constructie gekozen is?

Slotwoord

Dit discussiestuk zal waarschijnlijk associaties bij u oproepen hebben met plannen van uw eigen bureau of organisatie. Plannen die een goede illustratie vormen van ontwerpstrategieën, of plannen die juist een tegenvoorbeeld vormen. Die plannen zijn bruikbaar voor de klankbordgroepen. Vult u op de antwoordstrook dan naam en lokatie in van die projecten. Stuur u indien mogelijk de projectdocumentatie al mee met de antwoordstrook.

Ook documentatie van materialen en produkten die naar uw mening al dan niet preventieve eigenschappen bezitten is zeer welkom.

De organisatoren zullen trachten met het door u aangeleverde materiaal een tentoonstelling op te zetten. Tijdens de bijeenkomst zal er gelegenheid zijn om de tentoonstelling te bekijken.

Het definitieve programma (de indeling van de bijeenkomst) zal u begin september worden toegezonden.

Voor verdere informatie kunt u de leden van de begeleidingscommissie van het onderzoeksproject bellen. De namen en telefoonnummers vindt u op een apart blad bij de begeleidende brief.

Bijlage 2

Programma Klankbordgroepen Defensible Space 4 en 18 september 1990

09.00	Binnenkomst en koffie
09.15	Welkomstwoord namens het gemeentebestuur door de heer C.Jansen, coördinator Vandalismepreventie Gemeente Amsterdam.
09.20	Opening door de dagvoorzitter, de heer J.J.C. van Rijs.
09.25	Dia-presentatie ter oriëntering op de Defensible Space-discussie door de heer N. de Vreeze van de NWR.
09.45	Discussie over de strategieën: - Betrokkenheid van bewoners. - Aanzien.
10.45	* Pauze *
11.15	Discussie over de strategieën: - Toegankelijkheid. - Zichtbaarheid. - Materiaalgebruik.
12.45	Samenvatting en generale conclusie door de dagvoorzitter
13.00	Sluiting van de bijeenkomst door de voorzitter

Aan het eind van de morgen zal een ambulante lunch worden geserveerd. Na de sluiting van de bijeenkomst is er tot 14.00 uur gelegenheid om na te praten en de presentaties (voorbeeldprojecten) te bekijken.

Bijlage 3

Notulen Klankbordgroep Defensible Space 4 september 1990

Aanwezig:

Architecten

Groenhout, de heer O.
Loerakker, de heer B.
Reintjes, de heer ir. J.
Wijk, de heer R.

Stedebouwkundig ontwerpers DRO

Dekker, de heer R.
Pistor, de heer R.

Projectleiders/directie woningcorporaties

Versteijlen, de heer L.
Tol, de heer J. van
Gnirrep, de heer R.
Roth, de heer J.
Lageman, de heer A.

Het Oosten
De Dageraad
Ons Huis
Onze woning
Zomers Buiten

Begeleidingsgroep Defensible Space

Jansen, de heer C.
Sier, de heer H.
Wannijn, mevrouw E.
Altes, de heer H.
Soomeren, de heer P. van
Vreeze, de heer N. de
Rijs, de heer J.J.C. van

Afwezig:

Kat, K. de mk
Bosch, Th. zk

Stipt om 9.15 uur opent Kees Jansen namens de gemeente de bijeenkomst en heet de aanwezigen welkom.

De voorzitter, de heer Van Rijs, licht beknopt de bedoeling van de bijeenkomst toe.

Om 9.20 uur begint de diapresentatie van Noud de Vreeze (NWR).

Hij geeft 5 voorbeelden van projecten die negatief scoren op het aspect vandalismpreventie en legt daarbij duidelijk een relatie met de ruimtelijke kwaliteit in het algemeen.

De voordracht spitst zich verder toe op 2 thema's: de vormgeving van entrees en de inrichting van de openbare ruimte.

Van beide thema's geeft hij een sprekende (negatieve) illustratie. 'En vergelijk dat nu eens met wat we rond 1920 bouwden'. Er komen plaatjes van Zaanhof, Betondorp en Frankendaal (alle drie in Amsterdam).

Als nieuwe voorbeelden die positieve kwaliteit en veiligheid benaderen worden een stadsvernieuwingsblok in de Wagenaarstraat en een uitbreidingsblok in Zuidoost aangevoerd.

Discussie

- van Rijs: Ik mis in het discussiestuk de programmafase. Daar zou je een aantal punten misschien veel beter in kunnen meenemen dan in de ontwerpfase. De programmafase wordt steeds belangrijker.
- Groenhout: Wat is de bedoeling van de discussie. Moet er echt over alle aanbevelingen gedetailleerd gepraat en besloten worden?
- van Rijs: Nee, wil het onderwerp meer algemeen benaderen en zien waar we uitkomen.
- Altes: Het zou al mooi zijn als we er uitkomen wat de bruikbaarheid van de strategieën is, en hoe ze zich tot elkaar verhouden.

**** de strategie 'Betrokkenheid' wordt kort toegelicht ****

- Versteijlen: Ik kan niet zoveel met die aanbeveling 'niet massaal bouwen'. En als je het hebt over duidelijker scheiding van privé-openbaar mag je dat best harder stellen: Bouw geen semi-openbare ruimten'. Wat betreft de entreehal: daglichttoetreding is niet bepalend voor vandalismepreventie, wel de zichtbaarheid vanaf de straat. Het trappenhuis willen we wel luxueus maken maar niet vanwege sociaal contact.
- Loerakker: Als je een luxe trap maakt bevordert je het gevoel van eigenwaarde van bewoners. Dat is belangrijker dan sociaal contact, mensen willen toch liever anoniem zijn. Je kent je burens niet goed, want je zoekt ze niet zelf uit. De toewijzing van de woningen is dan belangrijker dan de vormgeving. Algemene reactie op het discussiestuk: ben het er wel mee eens (het is allemaal waar wat er staat) maar het is te ongenueanceerd. Je moet meer differentiatie aanbrengen en dan pas conclusies trekken. Neem als voorbeeld de aanbeveling 'niet massaal bouwen'. Ik ken wel voorbeelden van grootschalige blokken waar alles heel netjes blijft. Dat zijn vaak wel andere doelgroepen (oudere mensen bijvoorbeeld). De Amsterdamse School (Plan Zuid) en de Amsterdamse grachten zijn trouwens ook behoorlijk grootschalig, maar daar wordt weinig vernield.
- Roth: De semi-openbare ruimten in het Entrepotdok gaan prima, ondanks dat de helft van de bewoners alloctonen zijn, behalve misschien langs de doorgaande routes. Iets verderop is ook een openbaar binnenterrein maar daar is het een puinhoop. Ik kan geen directe relatie leggen met de vormgeving van die ruimten. Het zou wel te maken kunnen hebben met de zorgvuldigheid van het ontwerp en het gebruik van sjeke materialen. Hoe zou je die zorgvuldigheid in het proces in kunnen bouwen via het programma van eisen?

- van Tol: Je moet bedenken dat een woning gemiddeld door 10 huishoudens wordt bewoond in de 50 jaar dat hij wordt afgeschreven. Het maakt veel uit of er al toekomstige bewoners bij de programmafase betrokken zijn. Bij bouwen in de stad is het moeilijk om een visie in te brengen: je zit dan met strakke stedenbouwkundige eisen. De woningtoewijzing is heel belangrijk, er zou meer keuzevrijheid moeten zijn. Nu zie je dat goedbedoelde hoekwoningen waar eerst bedrijfjes moesten komen leeg blijven omdat er alleen herhuisvestingskandidaten voor in aanmerking komen en die willen zo'n bijzondere woning niet (eenzijdige vraag).
- Versteijlen: Een groot gebouw hoeft niet massaal over te komen, je kunt de gevel compartimenteren, zoals we op het KNSM-eiland doen met die grote blokken.
- Dekker: In de stadsvernieuwing ontstaat vanzelf betrokkenheid, het zijn kleine herkenbare blokjes, toekomstige bewoners hebben vaak inspraak.
- van Tol: (over de woningontsluiting): In Kattenburg is het vandalisme heel erg, maar op Wittenburg is alles prima. In Kattenburg heb je lange galerijen, op Wittenburg portieken. Het kan best zijn dat de woningontsluiting veel invloed heeft op de betrokkenheid.
- Loerakker: Dat verschil in vandalisme zal met het type bewoners te maken hebben. Kattenburg is toegewezen door de gemeente en Wittenburg door de woningbouwvereniging, en de gemeente heeft een moeilijker groep kandidaten. Er ontstaan vanzelf minder gewilde buurten en blokken, dat worden dan de 'restblokken' waar de meest problematische bewonersgroepen terecht komen.
- van Tol: Ik geloof niet dat de toewijzing verschilt, want bij nieuwbouw worden alle woningen door de gemeente toegewezen. Ik denk trouwens dat het vandalisme niet van binnenuit komt, bewoners gaan niet hun eigen nest bevuilen.
- Dekker: Ik denk dat het meer met functiemenging te maken heeft, in levendige buurten waar je naast wonen ook bedrijfjes, cafés en winkels hebt is minder vandalisme dan in eenzijdige woonbuurten.
- van Rijs: Daarom hebben wij als MBO indertijd voor de Amsterdamse Poort bewust een menging van wonen boven winkels nagestreefd. Het bankgebouw van de NMB past daar vloeiend in hoewel we daar eerst twijfels over hadden. Helaas zijn er toch rolluiken voor alle winkels gekomen, maar we hebben wel in de voorschriften opgenomen dat die gedeeltelijk doorzichtig moesten zijn.
- Lageman: Maar er is toch overal een druk naar beneden, plannen worden gaandeweg steeds verder uitgekleeft doordat het planproces zo bureaucratisch is. En als je dan toch een toegevoegde kwaliteit hebt weten te bereiken zoals een mooie entreehal dan is dat het eerste dat sneuvelt.
- van Tol: Ben het daar niet mee eens, betrokkenheid is juist een toverwoord, vooral als toekomstige bewoners bij het project betrokken zijn (inspraak). De mentaliteit in zo'n projectteam is doorslaggevend, je ziet vaak dat met een bepaalde gemakzucht beslissingen worden genomen omdat het snel besparingen oplevert, maar men denkt dan niet aan de kwaliteit of het geld dat het in de toekomst gaat kosten. Met bureaucratie heeft het niets te maken, maar met mentaliteit van de mensen in de planteam.

- Roth: Heel nadelig voor het vandalisme is dat het maaiveld na de oplevering vaak nog afgemaakt moet worden, en er wordt later als men daar eindelijk aan toe is niet naar gekeken of het een geheel vormt met het gebouw. Als voorbeeld noem ik de nieuwbouw op de Veemarkt. Bewoners klagen daar over futiliteiten, dat is een teken dat ze tevreden en betrokken zijn. (Op de Veemarkt is wel een geïntegreerd maaiveld-gebouwwontwerp gemaakt).
- Rikkert: Het optreden van vandalisme is een labiel evenwicht tussen veel verschillende randvoorwaarden, als er maar aan een voorwaarde niet voldaan is kan het al fout gaan. En is het eenmaal misgegaan dan is het haast niet meer terug te draaien.
- Groenhout: Als je betrokkenheid bereikt hebt dan is ook meteen aan de strategieën aanzien en materiaalgebruik voldaan. Ik ben het niet eens met het uitgangspunt 'scheiding van openbaar en privé', dat is een te defensieve houding, openbaar en privé moeten juist in elkaar overlopen.
- van Rijs: We komen dan heel dicht bij de strategie 'toegankelijkheid'. Ik stel voor om nu pauze te houden en dan na de pauze direct verder te gaan met die toegankelijkheidsstrategie.

**** Pauze (11.00 - 11.15) ****

Strategie Toegankelijkheid

*** de strategie wordt kort toegelicht ***

- Groenhout: De aanbevelingen zijn te defensief, de oorspronkelijke definitie van Defensible Space is veel positiever geformuleerd, namelijk door het opbouwen van een sociaal netwerk vandalisme voorkomen en de invloed die het ontwerp kan hebben op het ontstaan van dat netwerk.
- van Rijs: Staat dat ontstaan van een sociaal netwerk niet in verband met de schaal van de woonomgeving?
- Groenhout: Om een sociaal netwerk te krijgen hoeft je niet per definitie kleinschalig te bouwen. Gebouwen mogen best groot zijn. Het gaat om de ruimtelijke verhoudingen van bebouwing en open ruimte, die verhouding moet kloppen.
- Dekker: Niet mee eens, het gaat wel degelijk om de schaal: het maakt toch uit of je 10 mensen moet leren kennen of 100 mensen moet leren kennen.
misschien is het voor de opbouw van een netwerk niet nodig dat je elkaar echt kent. Het hoort bij het leven in de grote stad dat je elkaar alleen van gezicht kent.
- Wannijn: Toch maakt het als je een groot gebouw maakt wel uit hoe je dat vormgeeft: een groot gebouw met 1 onverschillig vormgegeven entree werkt slecht maar misschien werkt een groot gebouw met 10 prachtige entrees wel.
- Loerakker: Ik vind dat een te optimistische visie, de straat is tegenwoordig anoniem gebied, je bent hoogstens bij je eigen auto betrokken maar niet bij die van je buurman.

- van Tol: Maar daar mag je je niet bij neerleggen, en je mag ook niet generaliseren dat de straat anoniem is. Neem de Zaanhof, daar letten bewoners wel degelijk op de straat en het plantsoen.
- Groenhout: Als je maar zorg aan het ontwerp besteed, dat is het enige wat wij architecten kunnen doen, want gedrag is niet door vorm te sturen.
- Versteijlen: Zorg alleen is niet voldoende, je moet wel degelijk zwaar afschermen.
- Groenhout: Afscherming hoeft niet te betekenen dat het er defensief uit komt te zien. Voor de hekken van het Pentagon was een andere oplossing mogelijk geweest, je kunt de entrees tegelijk afschermen en toch open maken, een goed architect komt daar uit.
- Loerakker: Ik wil het voorbeeld aandragen van het verpauperde woonblok in Amerika. Op een congres heb ik een bevlogen vrouw daarover horen vertellen hoe het verpauperde en hoe het daarna met vereende krachten weer leefbaar is gemaakt. Maar die hele ontwikkeling was afhankelijk van die ene bevlogen vrouw, als die ziek werd of overleed zou het zo weer verpauperen.
- van Rijs: U bedoelt dat je met bewoners samen een soort onzichtbare muur moet bouwen.
- van Tol: In nieuwbouw heb je al een uitgangssituatie van betrokken bewoners, omdat ze zo'n prachtige woning krijgen vergeleken met hun vorige. Maar het organiseren en mobiliseren van de nieuwe bewoners loopt mis, na korte tijd gaat de anonimiteit weer werken.
- van Rijs: Zou je niet een klein gedeelte van dat woningbouwbudget moeten overhevelen naar de inrichting van de openbare ruimte?
- Loerakker: (terugkomend op het bovengenoemd congres): Na het bevlogen verhaal van de Amerikaanse vrouw kwam een vreselijk ongeïnteresseerd en bureaucratisch verhaal van de Nederlandse delegatie. Met kleine verschuivingen in budgetten kom je er niet, dat zijn geen echte oplossingen. De betrokkenheid begint al bij jezelf.
- Groenhout: De rol van bewoners in het proces moet je relativeren, het is maar 1 bewoner van die 10 die na hem in die woning komen. Je mag trouwens al blij zijn als je 1 toekomstige bewoner weet te interesseren voor inspraak.
- van Rijs: Ik vind toch de rol van het planproces belangrijker dan het ontwerp zelf, het her-organiseren van het proces interesseert me meer dan de ontwerp-aanbevelingen in het discussiestuk.
- Loerakker: (instemmend): De rol van vorm en materiaal is gering, het gaat om de mensen die er in zitten, hoe die er mee omgaan. Neem als voorbeeld de rechtbank: in de nieuwbouw is de sfeer totaal anders omdat de rechters van hun oude voetstuk zijn gestoten.
- Sier: Maar dat spreekt er toch voor dat vorm en materiaal wel degelijk van grote invloed kunnen zijn.
- Loerakker: Nee, dat verschil wordt door de mensen veroorzaakt. Het uitslecteren van bepaalde bewonersgroepen voor een bepaalde woonvorm is een belangrijk gegeven.
- Wannijn: Laten we niet steeds naar de huurders wijzen.

- van Rijs: Inderdaad, de bewonerscategorieën moeten we voor deze discussie als een gegeven beschouwen. Wat we dan overhouden, zijn 2 invalshoeken: de defensieve invalshoek (afschermen en verstevigen) en invalshoek waarbij juist kwetsbaarheid wordt geïntroduceerd die betrokkenheid genereert. Mijn vraag is: wat is er voor nodig om die laatste invalshoek in het bouwplanproces ingebouwd te krijgen.
- Gnirrep: Het overbrengen van enthousiasme op alle participanten, het creatief kunnen omgaan met budgetten en randvoorwaarden
- Loerakker: Er is nu best enthousiasme bij opdrachtgevers, maar dat is toch geen vergelijk met het idealisme ten tijde van de tuindorpen. Toen waren woningbouwverenigingen kleinschalige, toegankelijke organisaties met hun eigen visie en trots. Dat is nu niet meer zo.
- Gnirrep: Klopt, we zijn nu veel pragmatischer bezig. Een woningbouwvereniging kan helemaal geen eigen visie meer hebben, je bent nu toch heel nauw aan je beheertaak gebonden, dat is veel eenzijdiger dan vroeger.
- van Rijs: Ik ben het niet met u eens. Zo gauw je als organisatie grenzen aan jezelf stelt wordt je later door diezelfde grenzen teruggedragen. Het gaat erom te werken aan het slechten van die grenzen binnen je eigen organisatie.
- Gnirrep: Maar je kunt toch geen risico's nemen met experimenten, behalve misschien met heel kleine complexen.
- Roth: Je moet juist wel in grote eenheden experimenteren, dan heb je veel meer dekking. Neem het Veemarktterrein: wij hebben daar als opdrachtgever zelf onze eisen gesteld: er moest een verbinding met de bestaande buurt komen, we wilden zelf onze woningen toewijzen en we wilden dat het gebied in zichzelf kwaliteit zou krijgen.
- Loerakker: Dat zijn voorbeelden waarin de procesgang veel minder anoniem is dan normaal. Dat zijn uitzonderingen, het zijn de visitekaartjes van de stad.
- Groenhout: Vergelijk het met een geslaagd feest, het gaat dan om de mensen en niet om de drank en de ruimte.
- Sier: Dat kan waar zijn, maar de drank en de ruimte zijn toch belangrijke voorwaarden. Ik wil het weer over de vorm en over de aanbevelingen hebben.
- van Rijs: Vorm en proces liggen dicht bij elkaar dan je denkt. De kennis over de strategieën en aanbevelingen is latent echt wel aanwezig, maar hij blijft verborgen omdat er meestal geen centrale, bevoegde figuur in het planproces is.
- Wannijn: Als die kennis er is, waarom dan toch steeds weer diezelfde grote fouten?
- van Rijs: Dat gebeurt tijdens het proces, er is geen mens die de strijd over de hogere poort of het afwijkende woningtype op de begane grond aan wil, men is te bang om die strijd te verliezen.
- v. Soomeren: Ik betwijfel of die kennis wel bij ontwerpers aanwezig is.
- Loerakker: De verdienste van dit discussiestuk is dat de zachte materie hard wordt gemaakt en handvatten krijgt, het kan nu tot prioriteit worden.
- Wannijn: Misschien is dan toch een budgetverschuiving nodig, van de woning zelf naar de woningontsluiting, dat je bijvoorbeeld de woningen ongeschilderd laat maar de trap bekleedt.

- van Tol: Maar dat kan een architect niet bepalen, daar heb je een opdrachtgever voor nodig die durft te zeggen 'bij jou schilderen we niet, jij kunt het best zelf'.
- Rikkert: We doen wel of het allemaal eens met elkaar zijn, maar is dat wel zo. Ons ontsluitingssysteem met die korte galerijtjes is toch best controversieel. Onze visie is dat een portiek met kleine bordessen juist niet preventief werkt, omdat er geen sociaal contact kan ontstaan. Ik zou absoluut geen regel 'maximaal 10 woningen per entree' willen. Ik wil ook over het planproces nog iets zeggen: het is helemaal niet nodig dat er 1 centrale bevlogen figuur is, het gaat om de teamgeest in de planteam. Je moet het gevoel krijgen dat je als hele team een opdracht tot een goed eind hebt gebracht.
- Loerakker: We moeten het proces niet langer zien als een systeem, maar als iets dat je persoonlijk raakt.
- van Rijs: Maar heb je dan geen centrale ideologie nodig, zoals die er vroeger was.
- Groenhout: Er is al lang geen centrale ideologie meer, maar er zijn best mensen met visie.
- v. Soomeren: Ik zie helemaal geen relatie tussen preventie en visie. Je ziet overall blunders vanuit preventief oogpunt, visie of niet.
- Rikkert: Klopt, ook waar met visie gewerkt wordt zijn foutjes gemaakt.
- van Rijs: Je zal altijd fouten blijven maken.
- Loerakker: Ik wil niet de weg van regelgeving en grijze middelmaat (de veilige weg) bewandelen, want dan zit je straks misschien met meer ellende.
- v. Soomeren: Het is een misverstand dat preventie alleen te bereiken is via regelgeving. Een ander misverstand is dat preventief bouwen zou leiden tot grijze middelmaat of bunkers.
- Sier: Van fouten leer je, maar dan moet je wel willen leren.

Strategie Materiaalgebruik

- van Rijs: Is er niet de tendens dat alles steeds steviger wordt (wedloop met de vandalen)?
- Reintjes: Ik ken voorbeelden waar het andersom gewerkt heeft: objecten die vaak werden vernield, werden vervangen door kwetsbaarder materiaal en nu wordt het niet meer vernield.
- Loerakker: Klopt, die tendens is er ook in de zwakzinnigenzorg.
- Groenhout: Respect en eigenwaarde van bewoners zijn veel belangrijker strategieën dan materiaalgebruik e.d.
- Loerakker: Klopt, in de Kinkerbuurt voelde een WAO-er in een kale maar ruime woning zich persoonlijk beledigd toen bleek hoe kaal zijn woning was.
- de Vreeze: De materie blijkt te subtiel om aanbevelingen en strategieën zo als ze er nu staan in collegedictaten of programma's van eisen op te nemen. Een programma van eisen is bovendien als optelsom van regels absoluut geen garantie voor kwaliteit. De enige uitzondering die ik daarop ken is het boekje voor Gruno in Groningen, met voorbeelden van bestudeerde projecten: een kwalitatief programma van eisen. Het geeft een ambitie/intentie aan, maar het geeft geen regels. Ook voor vandalismepreventie zou je niet

moeten werken met aanbevelingen en strategieën, maar moet je naar kwalitatieve noties toe.

v. Soomeren: Dat is een prima suggestie, maar dan moet je wel willen leren van fouten die vaak pas blijken in de beheerfase. Als je naar vakbladen kijkt valt het op de projectbesprekingen altijd verschijnen op het moment dat het gebouw net opgeleverd is, dat zou anders moeten.

de Vreeze: Dat klopt precies met mijn conclusies, die ik tot het einde wilde bewaren:

- analyseer voorbeelden (goede en slechte)
- beheerders moeten op de fiets gaan rondrijden door hun buurten en goed leren kijken naar projecten
- blijf ook na de oplevering evalueren.

van Rijs: Ik vind dit prima conclusies om mee af te sluiten, ik heb er niets aan toe te voegen. Het gesprek is de andere kant uitgegaan dan de bedoeling was, maar ik vond het een plezierig gesprek.

**** sluiting van het officiële gedeelte, lunchpauze ****

Bijlage 4

Notulen Klankbordgroep Defensible Space 18 september 1990

Aanwezig:

Architecten

Wagner, de heer H.
Bosse, mevrouw M. (Scala)
Louis Aussen (Marge)
Leon Thier (Atelier Pro)
Nust, de heer J.
Döll, de heer H. (Mecanoo)
Uytenhaak, de heer H.
Borkent, de heer H.

Stedebouwkundig ontwerpers DRO

Vall, de heer W.
Schaap, de heer T.

Projectleiders/directie woningcorporaties

Vorst, de heer E. van
Jonkergouw, de heer P.
Middelbeek, mevrouw M.
Michel, de heer H.

Rochdale
GWB Amstel
Nieuw Amsterdam
Lieven de Key

Begeleidingsgroep Defensible Space

Jansen, de heer C.
Sier, de heer H.
Wannijn, mevrouw E.
Altes, de heer H.
Soomeren, de heer P. van
Vreeze, de heer N.
Rijs, de heer J.J.C. van
Oostenbrink, de heer M.

Afwezig m.k.:

Stigt, Prof. dr J. van
Lalk, de heer H.
Draaisma, de heer H.

Het voorprogramma verloopt op dezelfde wijze als op 4 september:

- opening door de heer C. Jansen
- beknopte toelichting door de voorzitter, de heer J.J.C. van Rijs (waarbij aangegeven wordt dat de discussie bij de concrete Defensible Space-aanbevelingen en strategieën zou moeten blijven).
- dia-presentatie door de heer N. de Vreeze.

Discussie

van Rijs: Defensible Space is geen geïsoleerd maatregelenpakket, maar onderdeel van een doorgaande reeks. Eindpunt moet altijd zijn: kwaliteit. Het proces is belangrijk, dit is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van opdrachtgever en ontwerper.

** de strategieën betrokkenheid en aanzien worden toegelicht **

Nust: Als ik de diaserie bekijk dan valt me op dat je juist in de kleinschalige complexen veel gefriemel hebt, anonimiteit is niet verkeerd in een stad, met de aanbeveling 'niet massaal bouwen' ben ik het niet eens, Plan Zuid bijvoorbeeld vind ik massaal en anoniem maar dat heeft wel hoge kwaliteit.

van Rijs: Dus het maken van ontmoetingsruimten geeft alleen schijnveiligheid?

Michel: Zitten we nu de invloed van de vorm op het gedrag niet te veel uit te vergroten? Ik vind dat de aanbeveling 'maak speelgelegenheid voor kinderen' genuanceerd moet worden: slechts een kwart van de Amsterdamse gezinnen heeft kinderen. Wat betreft dat massale bouwen: ik zie juist een oplossing in wel massaal bouwen maar dan met een conciërge die het beheert, naar het Franse model.

Bosse: Zijn de begrippen (strategieën) die in het discussiestuk gehanteerd worden niet ontoereikend om misbruik van de openbare ruimte te verklaren? Er is geen causale relatie: een complex wat niet volgens de Defensible Space begrippen is ontworpen kan op de ene plek problematisch worden maar op een andere plek zie je dat hetzelfde ontwerp prima werkt. Wat betreft die anonimiteit: sommige mensen willen anoniem wonen, andere mensen willen wel contact: daar moet je rekening mee houden.

Uytenhaak: Het verschijnsel vandalisme is zo complex, er zijn zoveel factoren tegelijk van invloed, je zou die boven water moeten halen door bij elke ontwerpogave te werken met heel veel voorbeelden.

van Rijs: Maar elke volgende opgave verschilt weer met de vorige op minstens een factor. Dat pleit ervoor om de aandacht voor preventie in het planproces in te bouwen.

Borkent: Ik vraag me af, of je alle aanbevelingen tegelijk moet toepassen, moet je de hele lijst afwerken?

Altes: Beslist niet, het gaat erom dat er bewust voor bepaalde ontwerpstrategieën wordt gekozen. Je kiest dan strategieën die goed bij de algemene ontwerpfilosofie aansluiten. Wil je bijvoorbeeld heel open bouwen, met veel licht lucht en ruimte, dat kan de zichtbaarheidsstrategie heel goed toepasbaar zijn maar kan de toegankelijkheidsstrategie tot een wangedrocht leiden.

van Rijs: Het gaat erom, dat er kwetsbaarheid wordt geïntroduceerd in het ontwerpproces; het gaat niet om een wedloop met vandalen door alles steeds een stapje steviger te maken. Waar ligt hier de wetmatigheid?

- Aussen: Er zijn geen wetmatigheden, alleen de zeer voor de hand liggende zaken zoals 'geen open portieken' en 'compartimenteer bergingen' kun je zien als vastliggend. De rest is te complex, je komt daar met een checklist absoluut niet uit, dan hangt veel van het planproces af, dat moet goed zijn om op kwaliteit uit te komen.
- van Rijs: Maar heb je geen concrete aanbevelingen nodig om in bepaalde gevoelige zones zoals de entree het aanzien op te schroeven?
- Wagner: Dat hangt heel erg van de lokatie af. Soms zit je op een gevoelige plek en dan heb je veel extra aandacht nodig, soms kun je die missen.
- Nust: Ik wil geen checklisten hebben, ik zou een onderzoek willen naar ontwerp oplossingen die wel goed functioneren.
- Wagner: Ik heb wel behoefte aan een checklist maar dan alleen als reminder, niet als eisenpakket.
- Döll: Het beheer is soms belangrijker dan het ontwerp. Ik ken 2 identieke blokken, de ene werkt wel en de ander niet. In dat geval heeft dat met de toewijzing te maken, in het eerste blok zijn betrokken bewoners komen wonen, in het tweede niet. Het begeleiden van bewoners is belangrijk, en het dagelijks beheer heeft veel invloed op het aanzien.
- Bosse: Ik mis ook de beheerkant in het discussiestuk, en de relatie tussen materiaalgebruik en zelfbeheer door bewoners. Soms bereik je door net een ander type lamp te kiezen dat bewoners hem zelf kunnen vervangen.
- Uytenhaak: Er zou meer zorg besteed moeten worden aan het bereiken van harmonie tussen bewoners en gebouw; vooral bij bijzondere gebouwen moet je zo ver gaan dat je het aan mensen toewijst die het wonen daar zien zitten, niet aan mensen die het als een tijdelijk onderkomen zien.
- van Voorst: Wat die betrokkenheid betreft, ken ik ook voorbeelden waar inspraak averechts werkt: mensen op de begane grond kiezen massaal voor het wonen aan de tuinkant, dan heb je aan de straatkant geen sociale controle.
- Middelbeek: Ik zou willen aanraden om niet voor standaardoplossingen te kiezen, maar differentieer je oplossing, werk niet met een checklist. Wij hebben bij het ene complex een doorgaande galerij afgesloten voor niet-bewoners, maar bij het andere complex hebben we hem helemaal open gemaakt want daar werd hij als doorloop naar het winkelcentrum gebruikt.
- Uytenhaak: Plan zuid is anoniem maar het werkt toch omdat de openbare ruimte daar de gedragscode duidelijk maakt.
- Aussen: Ik vind het belangrijk om over Defensible Space strategieën te spreken maar we moeten niet denken dat het volgen van die strategieën een garantie kan zijn dat het goed blijft gaan. Een paar asociale gezinnen kunnen een heel complex doen verloederen.

*** Pauze ***

**** Toelichting van de zichtbaarheids- en toegankelijkheidsstrategie, waarbij aandacht wordt gevraagd voor de compartimentering van bergingen en ontsluiting ****

- Wagner:** Ik vind de oplossing van het wonen boven een bel-etage goed, dan heb je geen blinde gevel; maar die oplossing is duurder, vaak besteedt de opdrachtgever dat geld liever aan andere zaken; het souterrain wordt er uit bezuinigd en je zit weer met een blinde gevel aan de straat.
- Döll:** Niet alle afwijkende oplossingen zijn duurder, het maken van bergingen op het binnenterrein is vaak zelfs goedkoper omdat je met je exploitatie beter uitkomt (je wint er woonruimte mee op de begane grond). Wij kwamen op het idee om de vloer van de begane grond een eind door te storten de tuin in en daar de bergingen op te zetten, dat bleek goedkoper dan de bergingen apart funderen.
- Oostenbrink:** We moeten niet zo benauwd zijn dat een duurdere oplossing meteen zou afvallen, je moet in de programmafase al de ruimte inbouwen voor extra geld voor de meest optimale oplossing.
- Aussen:** Helaas werkt het zo niet, al verdien je daar later mee terug in de beheerkosten, want de pot voor ontwerp is losgekoppeld van de pot voor beheer.
- van Voorst:** Je mag zelfs van de minister niet voorinvesteren in het beheer.
- van Rijs:** Toch zouden we stappen moeten zetten naar verschuiving van budgetten.
- Borkent:** Ik zou wensen dat er een verschuiving van het bouwbudget naar het beheerbudget kwam. Je zou dan het portiek open kunnen laten en het geld reserveren in het beheer zodat je het af kunt sluiten als dat nodig blijkt. Dat geeft ook beter de suggestie dat de beheerder ook echt met het beheer bezig is. Je zou materialen moeten kiezen die beheer vereisen, geen kunststof kozijnen maar houten kozijnen, dat geeft een beeld van betrokkenheid van de beheerder, anders wordt het een dood ding, dan wordt het pas echt anoniem.
- Aussen:** Maar wat levert dat op? je mag al blij zijn als reparaties gebeuren, laat staan preventief onderhoud.
- Middelbeek:** Als opdrachtgever leg je de aandacht bij de ontwerpkeuzen die onomkeerbaar zijn, bijvoorbeeld het type ontsluiting; materialen zoals kozijnen kun je achteraf nog vervangen door iets anders als het geen juiste keuze blijkt te zijn.
- Schaap:** Mijn visie is dat er veel te weinig geld wordt uitgetrokken voor het inrichten van de openbare ruimte. Wanneer je ergens iets anders wil dan het minimale kost dat ontzettend veel overleg, tot aan de wethouder toe.
- Wagner:** De fout is dat het bouwbudget alleen voor de woning bedoeld is, niet voor de openbare ruimte. Je moet eisen dat de woning iets teruggeeft aan de openbare ruimte, zoals wanneer je de woningen op een plint bouwt, dat wordt al gezien als iets bijzonders.
- Vall:** In Sloten is daarvoor een speciaal fonds gesticht, daar wordt 4000 gulden per woning van het budget gereserveerd voor het verbeteren van de overgang tussen woning en openbare ruimte. Maar we kunnen nu nog niet zeggen wat dat extra oplevert.

- van Rijs: Ik wil nog even terug naar het vraagstuk van de bergingen.
- Thier: We moeten eerst gaan nadenken over het bergen zelf. Je zou moeten onderzoeken wat mensen willen bergen en waar ze het willen bergen.
- Bosse: Er zou veel meer bergruimte in de woning zelf moeten zijn, dan kan de berging in de kelder wegblijven of stukken kleiner worden gemaakt dan nu.
- Nust: Die marge is er nu al in de regelgeving, ik kan in een portiek bergingen op de begane grond maken maar zo klein dat er ook nog woningen naast kunnen.
- Uytenhaak: Het kan nog kleiner door op de begane grond alleen een gemeenschappelijke fietsenstalling te maken.
- van Voorst: Dat werkt slecht, in het Plan van Gool hebben we er privé bergingen van moeten maken.
- Middelbeek: Hier kunnen we iets doen met de eerdere suggestie om budget te verschuiven van de bouw naar het beheer. Dan bouwen we wel de muurtjes maar niet de deuren en kozijnen. Mocht dat later beheerproblemen geven, dan is er geld om de bergingen alsnog dicht te bouwen.
- Nust: Ik wil een opmerking maken over de toepassing van liften. Als ouderen niet graag op de begane grond willen wonen, blijkt er soms geld te zijn om een lift te maken.
- Oostenbrink: Maar dan moet je dat bijtijds in je programma opnemen. Er is namelijk een speciale pot voor. Maar dan moet je dat op het juiste moment aanvragen. Dat vereist een vooruitziende blik in het planproces.
- van Rijs: Maar wie introduceert dit offensieve denken in het proces?
- Döll: We moeten langer de tijd uittrekken voor de programmafase. Wij gaan met de opdrachtgever op de fiets door de stad langs projecten, zodat we zeker weten dat we in de programmafase op een gemeenschappelijk referentiekader kunnen bouwen. Je moet dan de hoofd-aandacht leggen bij zaken die niet vervangbaar zijn, zaken die wel vervangbaar zijn daar kun je in de programmafase nog flexibel mee omgaan.
- Middelbeek: Het is vaak een goede zaak om meer aandacht bij het trappenhuis te leggen. Bij renovatie blijken bewoners meestal massaal voor een verbeterd trappenhuis te kiezen in plaats van een luxe keuken in de woning. Maar je moet dat niet standaard doen, soms eist men juist wel concentratie van alle kwaliteit in de woning.
- Nust: Wat betreft de kwaliteit van de openbare ruimte: het valt me op dat daar meestal veel te veel in staat aan paaltjes, bankjes en prullebakken, het is allemaal niet nodig; op de nieuwe Nieuwmarkt is echt sprake van een overdosis aan aandacht voor straatmeubilair, straks zit je weer met hogere onderhoudskosten.
- Schaap: Maar soms ontbreekt het geld voor de meest elementaire dingen zoals bestrating. Op het KNSM eiland is veel openbare ruimte ondanks de hoge dichtheid, probleem is wat we nu kiezen voor de bestrating, je kan geen beton of asfalt maken van gevel tot gevel, nu wordt het voor de helft grasveld.
- Uytenhaak: Een groot probleem is de scheiding van het beheer van gebouw en openbare ruimte; woningbouwverenigingen willen bij nieuwe complexen helemaal geen beheertaken voor de openbare ruimte op zich nemen.

- Vall: In Sloten is de openbare ruimte door de vele laagbouw juist heel krap bemeten, je wordt daar gedwongen goed na te denken over de hiërarchie in openbare ruimten, ik verwacht daar positieve effecten van.
- van Rijs: Maar dat vereist wel een goede samenwerking in het planproces, je moet dan samen iets nieuws willen ontdekken en uitproberen.
- Aussen: Ik vind het een goede zaak dat er op gemeentelijk niveau nagedacht wordt over vormgeving van stedelijke ruimte, maar met het stedenbouwkundig plan is het niet klaar, in de volgende fase moet de gemeente coördineren tussen architecten over samenhang tussen vorm van bebouwing en vorm van openbare ruimte.
- v.Soomeren: Hoe kunnen we hier verder mee?
- Uytenhaak: Onderzoek concrete voorbeeldprojecten, hoe die functioneren of niet functioneren, en verbeter daarmee het klimaat in het planproces, zorg bijvoorbeeld dat de politiek erachter gaat staan en op hun beurt ervoor zorgen dat de gemeente-ambtenaren niet meer met een walkman op hun hoofd aan het tekenen zijn.
- Nust: Het is in mijn visie toch niet alleen een kwestie van meer aandacht en het verbeteren van het klimaat, voor evidente zaken zouden er best dwingende regels mogen komen mits goed met onderzoek onderbouwd. Een blinde kopgevel aan een plein en een blinde gevel met bergingen aan de straat kun je domweg verbieden.
- van Rijs: Ik wil uit de discussie de volgende conclusies trekken:
- we moeten preventief denken koppelen aan de procesgang;
 - we moeten de discussie over preventief ontwerpen in het planproces naar voren halen en ook aan de hand van voorbeeldprojecten een beeld vormen voor de discussie;
 - we moeten meer gaan nadenken over de zonering van openbare ruimten, en de specifieke inrichting die zones vereisen;
 - we moeten af van de term Defensible Space, die suggereert een defensieve houding, het ontwerp van de openbare ruimte vraagt juist een positieve benadering. Daarbij moeten we geen nieuwe barricades opwerpen maar juist kwetsbaarheid introduceren.